

विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली अनुदानांतर्गत

लघुसंशोधन प्रकल्प

Minor Research Project Under UGC

Maharashtratil Lavani-Sangeetbari, Parampara Te
Adhunik Lavani

शीर्षक

महाराष्ट्रातील लावणी : संगीतबारी, परंपरा ते
आधुनिक लावणी

संशोधक

प्रा.डॉ. चं.वि.जोशी

मराठी विभाग प्रमुख,

अहमदनगर महाविद्यालय, अहमदनगर

2016

2018

महाराष्ट्रातील लावणी : संगीतबारी, परंपरा ते

आधुनिक लावणी

अनुक्रम

प्रकरण	शीर्षक	पृष्ठांक
	भूमिका	03
पहिले	महाराष्ट्र लोकसंस्कृती व समाज - स्वरूप विवेचन	06
दुसरे	महाराष्ट्रातील संगीतबारी, पारंपरिक आणि आधुनिक लावणी	25
तिसरे	पारंपारिक व आधुनिक लावणीच्या आविष्कार पध्दती	72
चौथे	लावणी संहितेची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये	109
पाचवे	उपसंहार	127

परिशिष्टे

परिशिष्ट - एक	महाराष्ट्राचे लोकसांस्कृतिक संचित : अकलूजची राज्यस्तरीय लावणी स्पर्धा	135
परिशिष्ट - दोन	सरलाताई नांदुरेकर मुलाखत	142
परिशिष्ट - तीन	नर्तकींचे काही फोटोज्	146
परिशिष्ट - चार	व्यक्तिनामसूची	151
परिशिष्ट - पाच	संदर्भ ग्रंथसूची (ग्रंथ व नियतकालिके)	156

भूमिका -----

लोकसाहित्याचा नि माझा परिचय लहानपणापासूनच आहे. लहानपणी मला माझ्या आईच्या गळ्यातून जात्यावरच्या ओव्या ऐकू येत. बहिणीच्या लग्न समारंभ प्रसंगी हळदीची तसेच लग्नविधीची गाणी ऐकायला मळत. दगडी उखळात गावतील बायका लोकगीते गात कांडत असत. आईच्या या ओव्यांनी मला कवितेची ओढ लावली. नंतर मी लिहू लागलो.आमचे गाव सलाबतपूर.या गावात बलुतेदार असत. आजही काही प्रमाणात आहेत.मागतेही आहेत.त्यात कीर्तन,प्रवचन,गौळणी, भारूड,पांगूळ, वासुदेव, बहुरूपी, पोतराज,गोंधळी, भोपे,वाघ्या मुरळी इ. असत. पदव्युत्तर संशोधनात लोकसाहित्याचा विषय होता.

मी महाराष्ट्र लोकसंस्कृतीचा विचार केला तेव्हा तिच्यातील वैविध्य मला जाणवले. ही लोकसंस्कृती ज्या विभिन्न घटकांनी नीयत होते त्यात लोकरंजन व लोकप्रबोधनही दिसते. कीर्तन परंपरेपासून तमाशापर्यंत विविध लोककला अस्तित्वात असल्याने त्या प्रत्येक घटकाचा विशिष्ट पध्दतीने अभ्यास करता येतो. मी लहानपणी तमाशा पहायला जात असे. तमाशातले काही कळत नक्हते परंतु वेगळी मजा येत असे. मला तमाशा आवडायला लागला. महाविद्यालयात लोकसाहित्याचा विषय हाती आला नि मी तमाशाचा विचार करायला लागलो. दरम्यान संदर्भ ग्रंथ पाहिले. तमाशाची उत्पत्ती

संदर्भात संशोधनाचा विषय दिला. पोवाडा व लावणी हे प्रकार तपासून पाहिले. लावणी आवडू लागली. मी कविता लिहू लागलो होतो. मग लावण्या वाचल्या. लावणीची कळा सापडली. लावणीही लिहू लागलो.

मी प्राथमिक शाळेत असताना पिराच्या जत्रेत हाजरी लावणाच्या व तेथे लावण्या सादर करणाऱ्या कलावंतीनी दिसल्या. हा कोणता प्रकार याचा शोध घेता कळले की ही संगीतबारी आहे. शाळेच्याच पटांगणात संगीत बारीवाल्यांचा मुवकाम असायचा. तेव्हा कुतूहलहि वाटायचे. मी मनात ठरविले की या विषयावर संशोधन करण्याची संधी मिळायला हवी.

मी विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या लघुप्रकल्प संशोधनासाठी "महाराष्ट्रातील लावणी : संगीतबारी, परंपरा ते आधुनिक लावणी" हा विषय विडला. जवळपास रु. दोन लाख पंच्याहत्तर हजाराच्या निधीची मागणी केली होती, परंतु एक लाख ऐंशी हजार मिळाले. त्यामुळे संशोधनाला आपोआपच काही मर्यादाही आल्या. संगीतबारीची ठिकाणे, ग्रामीण भागातील जत्रा अशा अनेक बाबींची मी माहीती मिळवली. लोकसाहित्यात या विषयावर ज्या संशोधकांनी संशोधन केले त्याचाही विचार केला. निष्कर्ष मांडले. संदर्भ दिले.

आमच्या अहमदनगर महाविद्यालयाचे आदरणीय प्राचार्य डॉ. आर. जे. बार्नबस नेहमी म्हणतात की, प्राध्यापकांनी सतत संशोधन करायला हवे. त्यांनी दिलेली संशोधनाची ऊर्मी व त्याचे फलीत म्हणजे हा संशोधन प्रकल्प आहे. त्यासाठी संशोधनाची संधी उपलब्ध करून देण्यात ते सदैव अग्रेसर असतात. माझे प्राचार्य ही तर माझी निरंतर ऊर्जा आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने आर्थिक सहकार्य केले. म्हणूनच हे कार्य होऊ शकले. त्यांचे विशेष आभार !

या संशोधनात मला सोलापूर, लातूर, नगर जिल्ह्यातील अनेक ठिकाणच्या लावणी सादर करणाऱ्यांची मोलाची मदत झाली. अकलुज येथे दरवर्षी सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते पाटील यांचे स्मृतिदिनानिमित्त राज्यस्तरीय लावणी स्पर्धा घेतल्या जातात.

2018 ला या स्पर्धेचे 25 वे वर्ष साजरे झाले. यात संगीतबारीत कार्य केलेल्या पंचफुला, सरला नांदुरेकर इ.जुन्या कलावंतीणीच्या ओळखी झाल्या. मला संगीतबारीची माहितीही मिळाली. पूर्वी या कलावंत स्त्रिया संगीतबारीही करत होत्या. त्याच आता सांस्कृतिक कलाकेंद्रात नृत्य व लावणी शिकवितात. परंपरागत लावणी, तमाशातील लावणी, चित्रपटातील लावणी, अल्बममधील लावणी, स्पर्धेतील लावणी, आधुनिक लावणी यांचाही विचार करता आला. मोडनिंब, बार्शी, जामखेड, वाई, संगमनेर, नारायणगांव, सोलापूर, पुणे, सणसवाडी, सुपा, वेळे, पांढरीपूल. शिंगवे इ.ठिकाणी जाऊन संशोधनात्म माहिती मिळवता आली.

माझी पत्नी प्रा.सौ.सुहासिनी जोशी हिने घरातील जबाबदाच्या सांभाळल्यामुळे च संशोधनासाठी मला थोडे मुक्त होता आले. अनुकूल कॉम्प्युटर्सने वेळेत मुद्रणाची प्रत तयार केली. मुंबईतून लावणीच्या जुन्या ध्वनिमुद्रिका ऐकायला मिळाल्या. त्यांचे आभार. या संशोधनाचा लोकवाड्माच्या संशोधकांना उपयोग होईल, ही अपेक्षा.

- डॉ. चं.वि.जोशी.

प्रकरण पहिले

महाराष्ट्र लोकसंस्कृती व समाज - स्वरूप विवेचन

प्रकरण पहिले

महाराष्ट्र लोकसंस्कृती व समाज - स्वरूप विवेचन

1. महाराष्ट्र लोकसंस्कृतीचा इतिहास-
2. महाराष्ट्र समाज व लोकसंस्कृती-लोकवाड्मय ---
3. लोकवाड्मय : काही वैशिष्ट्ये ----
4. शाहिरी गीते -लोकगीतांचे विशेष ----
5. महाराष्ट्र लोकसंस्कृती घटकांचा स्थूल परिचय
 - 5.1. कीर्तन
 - 5.2. भारुडे
 - 5.3. पोतराज
 - 5.4. वाघ्या-मुरळी
 - 5.5. चित्रकथी
 - 5.6. वासुदेव
 - 5.7. रायरंद
 - 5.8 गोंधळ
 - 5.9 पोवाडा
 - 5.10. लावणी
6. महाराष्ट्रातील संगीत बारी-
7. 'निष्कर्ष'
8. संदर्भ

प्रकरण पहिले

महाराष्ट्र लोकसंस्कृती व समाज - स्वरूप विवेचन

1. महाराष्ट्र लोकसंस्कृतीचा इतिहास-

भारतीय संस्कृतीचा मुलाधार मुळातच ग्रामसंस्कृती आहे. विभिन्न लोकपरंपरा नि लोककलांनी व्यापलेली ही संस्कृती कितीतरी वर्षांपासून चालत आलेली आहे. परंपरागत पिढ्यान्‌पिढ्या तिचे वहन होत राहिल्याने ती टिकून आहे यात शंकाच नाही. लोकसंस्कृतीच्या अनेकविध उपासकांनी ही परंपरा जतून ठेवली आहे. केवळ लोकरंजन हे या उपासकांचे कार्य नाही तर लोकरंजनातूनच समाजप्रबोधन आणि परंपरा जतन या गोष्टी सोबतच चालत आलेल्या आहेत. जसे एकनाथांनी भारूडांतून समाजप्रबोधन केले तसे काही प्रमाणात का होईना या उपासकांनीही समाजप्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच आर्य काळात आर्याशिवाय असलेल्या लोकांनी लोकरंजनाचे व प्रबोधनाचे काम केले. या सर्वच लोककला म्हणून पुढे सिध्द झाल्या. लोकगीतेही त्यातूनच प्रसिध्दीस पावली. कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ, गोधळ, दशावतार, लळिते, बहुरूपी, तमाशा या सर्वच लोककला होते.

लोककलांचा साभिनय आविष्कार करणारे लोककलावंतही समाजजीवनाचा एक आधार होत. लोकसंस्कृतीचे उपासक म्हणून ज्यांचा उलेख होतो त्यात मुख्यतः कोल्हाटी, डोंबारी, पोतराज, नंदीबैलवाले, अस्वलवाले, गारूडी, कुडमुडे जोशी इ.चा समावेश होतो. याविषयी संपत्तराव पालेंकर लिहितात, " या लोककला ग्रामीण भागातील लोकांचे मनोरंजन करताना दिसतात. लोकसंस्कृतीचा आविष्कार म्हणून या लोककलांच्याकडे पाहिले जाते. लोकसंस्कृतीच्या उदयाबरोबर आणि पुढे जसा तिचा विकास होत गेला तसे लोककलावंतांचे वर्ग तयार झालेले दिसतात. या लोककलांतील

उपासक म्हणून गोधळी, वाघ्यामुरळी, दशावतारी, चित्रकथी, कीर्तनकार, नंदीबैलवाले, अस्वलवाले, डोंबारी, कोल्हाटी, गारूडी, नायकिणी, कुडमुडे जोशी, संगीत बारीतील कलावंत, बरुहुपी यांचा उल्लेख होतो. लोककलांच्या सादरीकरणातून या लोककलावंतांचा अभिनय जिवंत स्वरूपात जाणवतो. त्यामुळे समाजव्यवस्थेत लोककलांना प्रतिष्ठेचे आणि मानाचे स्थान काही प्रमाणात दिले गेले आहे.¹ यावरून लोककलावंतांना समाजाने किती महत्व दिले असावे याचा अंदाज येतो.

लोकसंस्कृती आणि लोककलावंत यांचा पूर्वापार अनुबंध आहे. संस्कृतीच्या घडणीत लोककलावंत महत्वाची भूमिका बजावतात. कारण सर्वच लोककला लोकजीवनाच्या आविभाज्य भाग असतात. संस्कृतीची जडणघडण दोन अंगांनी होत असते. ही दोन अंगे म्हणजे एक मूर्त नि दुसरे अमूर्त अंग होय. संस्कृतीच्या मूर्त अंगात बाह्य वस्तुरूप म्हणजे-अन्न, वस्त्र, घरे अशा भौतिक गोष्टी होत तर अ-मूर्त अंगात साहित्य व इतर कलांचा समावेश होतो. याचाच अर्थ नृत्य, नाट्य, संगीत इ. सर्वच कला यात येतात. यानुषंगाने लोकसंस्कृतीचे सर्व घटक यात दिसतात. यामागे समूहमनाची प्रेरणा दिसते. "समूहमनाच्या अबोध प्रेरणेतून लोक संस्कृतीच्या सर्व अंगोपागांचा आविष्कार होत असतो. आदिम संस्कृती ही लोकसंस्कृतीची पूर्वावस्था असते. मानवाच्या भौतिक जीवनाबरोबर माणूस जसजसा जीविकोपार्जनाचे स्थिर व सुरक्षित मार्ग झोधीत जातो तसेतसा तो निसर्गपातळीवरील भटक्या, संपूर्ण निसर्गचाच एक भाग असलेल्या आदिम संस्कृतीहून वेगळा होऊ लागतो. म्हणून लोकसंस्कृती (Folk Culture) ही आदिम संस्कृतीहून (Primitive Culture) भिन्न असते."² यादृष्टीने पाहता लोकसंस्कृती नि आदिम संस्कृती यातील फरकही लक्षात घेता येईल. शाहिरी वाड्मय हेही लोकवाड्मय आहे. परंतु त्याचा निर्माता ज्ञात असतो.

लोकसंस्कृतीत ज्या दोन भिन्न संस्कृतींचे एक संमिश्रत्व पहावयास मिळते तो विचार पाहता वैदिक संस्कृतीच्या प्रभावामुळे द्रविडीयन संस्कृती क्षीण झाली. मात्र हेही लक्षात घ्यावयास हवे की, कोणतीही संस्कृती जशी पूर्णतः लोप पावत नाही तशी द्रविडीयन संस्कृतीही नामशेष झाली नाही तर तिचे अवशेष अनेक विशेष आजही पहायला मिळतात. त्या संस्कृतीतील उपासना, देवदेवता, रुढी, परंपरा आजही आहेत. याचे कारण म्हणजे कोणत्याही समाजमानसात संस्कृती तिच्या पाऊलखुणा रुजवून असते. उदा. ग्रामसंस्कृतीत पोतराज आणि त्याची देवता आजही दिसते. मरीआई नि तिचा पोतराज लोकसंस्कृतीचा महत्वाचा घटक म्हणून आजही अस्तित्वात आहे. मुलतः मरीआई ही द्रविडांच्या ग्रामदेवतांपैकी दक्षिणेकडील एक देवता आहे. तिकडी तिला मरिअम्मा म्हणून संबोधले जाते तर महाराष्ट्रात तिलाच मरीआई म्हणून ओळखले जाते. मरीआई + यल्लमा = आर्य, द्रविड देवतांचं समरूप मानलं जात. मरी किंवा मारी हे तिचे मूळ नाव असून महाराष्ट्रात तिला मरीआई म्हणूनच संबोधतात.

2. महाराष्ट्र समाज व लोकसंस्कृती-लोकवाड्मय ---

वाड्मय या शब्दाचा दुसरा अर्थ साहित्य असा घेतला जातो. लोकवाड्मय किंवा लोकसाहित्य असे दोन्ही शब्द इंग्रजीत Folklore या अर्थाने वापरले जातात. लोकवाणीतून प्रकट झालेले म्हणून हे लोकवाड्मय होय. गद्य - पद्य अशा स्वरूपातले हे वाड्मय प्रदीर्घ कालखंडापासून अभिव्यक्त होत आले आहे. लोकगीत असा शब्द वापरात आणून कै. वि. का. राजवाडे यांनी 1920 सालीच लोकवाड्मयाच्या अभ्यासाचे महत्व लक्षात आणून दिले. त्यानंतर लोककथा, लोकगीत या स्वरूपात लोकवाड्मयाचा अभ्यास होऊ लागला. याविषयी अभ्यासकांनी वेगवेगळी मते मांडली आहेत.

लोकवाड्मयाला लोकवाड्मय म्हणावे, लोकसाहित्य म्हणावे की लोकविद्या म्हणावे अशीही चर्चा विद्वानांच्या लेखांमध्ये असल्याचे आढळून येते. श्राव्य किंवा बोली स्वरूपात चालत आलेले वाणीचे म्हणून लोकवाड्मय हेच नाव सार्थ आहे असे

म्हणावे लागेल. परंतु लोकवाड्मय ही संज्ञा विषयाची व्याप्ती मर्यादित करते असे मत दुर्गा भागवत व्यक्त करतात. लोकसाहित्य या शब्दात लोकवाड्मयाप्रमाणेच लोकरुढी, लोकाचार इत्यादींचाही समावेश होतोच. तसेच लोकविद्या हेही असेच व्यापक व इंग्रजी Folk lore शब्दाचे भाषांतर आहे. अनुसया लिमये यांनी या तिन्ही संज्ञाविषयी जरी आपले म्हणणे मांडले असले तरी योग्य संज्ञा कोणती याविषयी निश्चित असे काहीही सांगितलेले दिसत नाही. लोकविद्या या संज्ञेविषयी त्यांनी काहीही स्पष्टीकरण दिलेले नाही. वस्तुतः विद्या व वाड्मय या दोन्ही संज्ञांची सरमिसळ करणे तितकेसे बरोबर वाटत नाही. पं. रामनरेश त्रिपाठी, डॉ.सुनितीकुमार चटर्जी, कृष्णदेव उपाध्याय, डॉ. वासुदेवशरण अग्रवाल यांनीही याविषयी आपापले विचार स्पष्ट केले आहेत. परंतु लोकवाड्मय या संज्ञेचे नीट स्पष्टीकरण दिलेले नाही. कालांतराने लोकसाहित्य ही संज्ञा स्वीकारली, आणि तरीही लोकवाड्मय हीच संज्ञा अधिक उचित ठरु शकते. कारण लोकवाड्मय हे लोकवाणीतून म्हणजे प्रकट झालेले असल्याने-होत असल्याने त्याला लोकवाड्मय हीच संज्ञा योग्य ठरु शकते. म्हणून याच संज्ञेचा वापर व्हायला हवा. इंग्रजी Folk lore हा शब्द प्रथम विलियम थॉम्स या संशोधकाने वापरला असल्याचे दिसून येते. त्यातील Folk हा शब्द आपल्याकडील लोक या शब्दासाठी व lore हा शब्द वाड्मय या शब्दासाठी येतो. लोकवाड्मयातील लोक ही संज्ञा विभिन्न संस्कृतीचे, आचार - विचारांचे, वेशभूषांचे दर्शन घडविणारी अशी आहे. तसेच ही लोकसंस्कृती मानवी जीवनर्धमाचे पुरातन अवशेष जगवित जगत असते. डॉ. नांदापूरकर यांनी लोकवाड्मयाबद्दल असे स्पष्ट केले आहे की, "लोकवाड्मय म्हणजे माझ्या दृष्टीने तरी लोकांनी निर्माण केलेले आणि मौखिक व परंपरेने प्राप्त झालेले जे वाड्मय तेच लोकवाड्मय होय. याचा कर्ता लोकच. अर्थात लोकसमाजातील अज्ञात अशी व्यक्ती. यास्तव लोकांनी तयार केलेले, लोक-भाषेतील, लोकाच्या परंपरेने चालत आलेले जे वाड्मय तेच लोकवाड्मय होय."³ डॉ.नांदापूरकर यांच्या या उपरोक्त स्पष्टीकरणातून लोकवाड्मय या संज्ञेचे नीट आकलन होऊ शकेल असे मला वाटते.

आपण जेव्हा मौखिक परंपरेने चालत आलेले वाडमय म्हणतो तेव्हा लोकवाडमय संज्ञेचा प्रभावी अर्थ लक्षात येतो. लोकजीवनाचे, लोकसंस्कृतीचे, जीवनशैलीचे विविध अन्वयार्थ लोकवाडमयातून आविष्कृत होतात असे दिसते. डॉ. शरद व्यवहारे म्हणतात, "मानवी जीवनाचे, त्या जीवनाच्या विशेषांचे जुने अवशेष या संस्कृतीत आपणांस पहावयास मिळतात. आद्य संस्कृतीचे हे अवशेष या समाजातील काही माणसांच्या जीवनविषयक सवयीतून, रुढीतून, परंपरेतून, आचारविचारातून आविष्कृत होत असतात; आणि याच संस्कृतीचे, लोकजीवनाचे दर्शन आपणांस लोकसाहित्यातून घडत असते."⁴

डॉ. व्यवहारे यांनी लोकसाहित्य ही संज्ञा स्वीकारली असून मानवी जीवनधर्मातून व्यक्त होणा-या जुन्या अवशेषांचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

लोक आणि वाडमय असे दोन शब्द एकत्र येऊन लोकवाडमय ही संज्ञा अस्तित्वात आली आहे. यात लोक या शब्द घटकाचेही विशिष्ट अर्थ स्पष्ट केलेले दिसतात. एन्सायवलोपिडिया ब्रिटानिका या कोशात Folk या शब्दाचा अर्थ अप्रगत, असंस्कृत अविकसित लोकसमूह असा दिला आहे. ना.गो. कालेलकरांनी "लोक म्हणजे एका वेगळ्या संस्कृतीचे दर्शन घडविणारा वर्ग. ही संस्कृती स्वाभाविकपणे जगते आणि निसर्गाला अधिक जवळची आहे. बाह्य संस्कारापासून अलिप्त राहिल्यामुळे तिच्यात पुरातनत्वाचे निर्भेद अवशेष अधिक प्रमाणात मिळू शकतात. ही आद्य संस्कृती नसली तरी तिची जुन्यात जुनी उपलब्ध होऊ शकणारी अवस्था आहे. ही अवस्था समाजातील काही माणसांच्या जीवनविषयक सवयीतून, रुढीतून, परंपरागत नृत्यगीत इत्यादी कलाकृतीतून प्रकट होऊ शकते. या माणसांनी बनलेला समाज म्हणजे लोक."⁵ कालेलकरांनी आद्य नसलेल्या पण बाह्य संस्कारांपासून दूर असलेल्या लोकसंस्कृतीचे विशेष स्पष्ट केले आहेत. अशा लोकांचे वाडमय म्हणजे लोकवाडमय होय असे सूचित केले आहे. लोक या शब्दघटकाचे सार इतके स्पष्ट केल्याने त्याचा नेमका अर्थ कळू शकतो. पारंपरिक

जीवन जगणारा हा लोकसमूह आपल्या वाणीने, मौखिक परंपरेने वाडमय निर्माण करतो. ते पिढ्यान्पिढ्या संक्रमित होणारे वाडमय आहे. मौखिकता हे त्याचे खास वैशिष्ट्य आहे. परंपरागत चालत आलेल्या सर्व बाबींचा समावेश लोकवाडमय या घटकात होतो. लोकवाडमयाचा आविष्कार कोठेही होतो. त्याच्या भौगोलिक व सांस्कृतीक वैशिष्ट्यांचे प्रकटीकरण त्या त्या स्थळी, त्या त्या व्यक्तीकडून होत राहते. अगदी सहज निर्माण झालेले किंवा होणारे असे हे लोकवाडमय पुढच्या पिढीपर्यंत पोहचवले जाते. पिढ्यान्पिढ्या अशा लोकवाडमयाचे संक्रमण होत असल्याने त्यात पाठभेदही होऊ शकतात, नव्हे अनेकदा होतातही. कधी कधी नवीन रचनाही समाविष्ट केल्या जातात. हार्मोन यांनी म्हटले आहे की, "कधी कधी समाजजीवनात प्रचलित असलेल्या आणि परंपरेने चालत आलेल्या ज्ञान-शाखेला कालांतराने लोकसाहित्याचे स्वरूप प्राप्त होते. त्याउलट लोकसाहित्यात मोडत असलेले अनेक आविष्कार व्यक्तीच्या भावना अभिव्यक्त करण्यासाठी वापरले जातात. एखाद्या कलावंताने निर्माण केलेली कलाकृती समूहाच्या भावना व्यक्त करणारे चिन्ह बनते. तर कधी कधी समूहजीवनातील परंपरेने चालत आलेले कल्पनाबंध व्यक्तिविशिष्ट अभिव्यक्तीत येतात. "⁶

हार्मोन यांनी एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत संक्रमा होणाऱ्या लोकवाडमयाचा मुलभूत गुणधर्म सांगितला आहे.

कॅथरीन ल्युमाला यांनी 'लोकसाहित्य' च्या संज्ञेला संदिग्ध असे संबोधले आहे. फ्रांसिस पॉटर यांनी प्राचीन समाजजीवनाचे अविनाशी अवशेष म्हणजे लोकसाहित्य असे म्हटले आहे. पॉटर यांनी प्राचीन अवशेषांचा विशेष उल्लेख केला असून प्राचीन समाजजीवन त्याच्या अवशेषांद्वारे व्यक्त होते हे सांगितले आहे. जोनास बॅलिस यांनी लोकवाडमयाविषयी व्याख्या करताना म्हटले आहे की, "लोकसाहित्य हे आदिमानव निर्मित असून परंपरा प्राप्त असते, त्याचप्रमाणे सुसंस्कृत मानवाने देखील निर्मिलेले असते. ही निर्मिती ध्वनी आणि शब्द यांच्या द्वारा पद्य किंवा गद्य स्वरूपात केली जाते.

लोकसाहित्यात लोकविश्वास, लोकभ्रम रुढी, लोककलाप्रकार त्याचप्रमाणे नृत्य, नाटय इत्यादीचा अंतर्भाव होतो. लोकसाहित्य हे लोक-समूहाच्या आविष्काराचे शास्त्र नाही, तर लोकसमूहाच्या परंपरागत चालत आलेल्या जीवनाच्या आविष्काराचे शास्त्र आहे . "⁷ बैलिस यांनी आपल्या स्पष्टीकरणात लोकभ्रम, रुढी, कलाप्रकार, लोकविश्वास, नृत्य व नाटय या घटकांचाही जाणीवपूर्वक उल्लेख केला आहे .

लोकसाहित्यातून पारंपरिक लोकजीवन आविष्कृत होते असे त्यांचे विवेचन आहे. मारियन स्मिथ यांनीही असेच प्रतिपादन केले आहे. त्यांनी लोकसमूहाचे पारंपरिक जीवन म्हणजे लोकसाहित्य असे म्हटले आहे. आर्चर टायलर यांनी तर अधिक स्पष्टपणे लोकवाड्मयाची लक्षणे सांगितली. ते म्हणतात की, "लोकसाहित्य हे एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत परंपरेने चालत आलेले असे साहित्य असते. ज्याचा निर्माता अज्ञात असतो. म्हणी, कथागीते आणि इतर काही लोकसाहित्य प्रकार कुणीतरी व्यक्तीने निर्माण केलेले असले तरी त्याच्यासंबंधी निश्चित अशी काही माहिती नसते. एखाद्या वेळी एखाद्या कृतीच्या लेखकाचे नाव समजले तरीही त्याने निर्माण केलेल्या साहित्यात आदान प्रदानाच्या प्रक्रियेमुळे खूपच बदल झालेले असतात. ती निर्मिती कुणा एका व्यक्तीची न राहता तिला लोकसमूहाच्या निर्मितीचे स्वरूप प्राप्त होते. अनेकांच्या सहकार्याने त्याचे स्वरूप सिध्द झालेले असते. ती कुणा एका व्यक्तीची तर्कपद्धती नसते किंबहुना त्यात तर्काला विशेष असे स्थानच नसते. "⁸ आर्चर टायलर यांनी असे विचार मांडले आहेत.

लोकवाड्मयाच्या बाबतीत वरील काही विचार पाहता असे स्पष्ट होते की, या लोकवाड्मयाच्या बद्दंशी अभ्यासकांनी लोकपरंपरेचे, सांस्कृतिक अवशेषांचे, पिढया-पिढयांचे वाड्मय म्हणूनच त्याचे स्वरूप सिध्द केले आहे. लोकांचे आचारविचार, विधी, परंपरा, व धर्मश्रद्धा अशा अनेक घटकांचा लोकवाड्मयाशी घनिष्ठ संबंध आहे. याच लोकवाड्मातून समूहजीवनाचा आविष्कार होतो. याचबरोबर लोकवाड्मातूनच लोकमानस स्पष्ट होते.

3. लोकवाड्मय : काही वैशिष्ट्ये ----

- 3.1) शाहिरी वाड्मय वगळता लोकवाड्मय परंपरागत, मौखिक व
अलिखित असते.
- 3 .2) लोकवाड्मय पिढ्यान् पिढ्या संक्रमित होत असते.
- 3 .3) मानवी संस्कृतीचे पुरातन अवशेष लोकवाड्मयातून सिध्द होतात . ते
कालनिरपेक्ष असतात .
- 3.4) लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासाचे महत्वाचे साधन म्हणून लोकवाड्मयाचा विशेष
उपयोग होतो.
- 3.5) लोकवाड्मयाचा संबंध मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र, इतिहास, भाषाशास्त्र
इ. शास्त्रांशी असतो.
- फ्रांसिस पॉटर यांनी आपल्या विवेचनात या संदर्भात असे म्हटले आहे की,
लोकसाहित्यात स्त्रीत्वाला स्थान असते. लोकसाहित्य तर्कपूर्व युगाच्या सहजसंवेदना आणि
उत्कट अनुभूतींनी समृद्ध अशा काळात आणि अवस्थेत निर्माण होते. लोकसाहित्यात
भावनाप्रधान व तरल कल्पनासृष्टी असते.

4. शाहिरी गीते -लोकगीतांचे विशेष ----

मनातील भावभावना व्यक्त करणारे लोकगीत ही एकार्थाने भावकृतीच असते.
लोकगीते ही पिढ्यान् पिढ्यांची देणगी असते. लोकगीताबद्दल लोकवाड्मयाच्या ज्येष्ठ
अभ्यासिका डॉ. सरोजिनी बाबर म्हणतात, " विविध प्रकारांच्या जातिवंत स्वरविलासांनी
शिणगारलेले व अशिक्षितांनी किंत्येक वर्षामागे रचिले असताही केवळ पाठांतराच्या
बळावर पिढ्यान् पिढ्या आपल्या नवोन्मेषशालिनी तेजाने पुढच्या पिढीला उत्तेजित करणारे
भावगीत होय. हे लोकगीत म्हणजे सामान्य माणसाच्या सामुदायिक जीवनाची अभिव्यक्ती
होय. "⁹ डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी दीर्घकालीन भूतकाळाचा मागोवा घेत लोकगीत म्हणजचे

भावगीत असा हा प्रवास असल्याचे सांगितले आहे व त्याची सामुदायिकताही स्पष्ट केली आहे. लोकगीत हे समूहाचे भावगीत होय. ते अलिखित व मौखिक असते. त्यात संगीत नाद भरलेला असतो. शिवाय ते सहज स्वाभाविक असते. स्वयंस्फुर्तता हे लोकगीताचे प्रधान लक्षण आहे. मनातील विविध भावभावनांना शब्दांतून व्यक्त करणारे लोकगीत विशेषत : स्त्रीहृदयाची शालीन भाषा घेऊनच येते .

अशा या लोकगीतातून तत्कालीन इतिहासाची ओळख पटवता येते . समाजाचे जीवन प्रतिबिंबीत करणारी लोकगीते भावरस्यतेमुळे मनाला भुरळ घालतात. प्रदेशानुसार त्याची रूपे बदलतात तरी भावगंध मात्र समान राहतो . कारण मानवी जीवनाचे सारसर्वस्व सर्वत्र एकच असते. याचे मूळ कारण म्हणजे जीवनातून या लोकवाड्मयाची निर्मिती झाली असल्यामुळे जीवनातील अनेक प्रसंगांचे हृदयस्पर्श चित्रण हयात असणे अपरिहार्य आहे . रुक्ष जीवनाला सौंदर्य संपन्न करून जगण्याची स्त्रीची कला ओवीगीतातून व्यक्त होते .

लोकगीताविषयी राम नरेश त्रिपाठी लिहितात की," लोकगीत हमारे विकास के इतिहास की अमूल्यनिधीके समान हैं । जातीय हृदय की उथल-पुथल , सुख-दुख,समान हैं । जातीय हृदय की उथल-पुथल, सुख-दुख,संयोग-वियोग आदी की भावनाएँ भिन्न-भिन्न प्रथाओं के गीतों के रूप में व्यक्त हुई हैं । इस अमूल्य रत्न-राशी को यदि हम जमा न कर सके तो आगे इनका स्वरूप विकृत होकर बदल जायेगा ।" 10 त्रिपाठींनी लोकगीतांचे महत्व अगदी थोडवयात स्पष्ट करून लोकगीतांचे जतन करण्याचा सल्लाही दिला आहे. लोकगीतातून लोकसंस्कृती, लोकांची जीवन शैली, रीतिरिवाज, इ .चे आकलन होते . लोकगीतातच लय असल्याने विशिष्ट चालीत ती संगीतबध्द करता येतात.

5. महाराष्ट्र लोकसंस्कृती घटकांचा स्थूल परिचय -

'लोक' हा शब्द विविध अर्थाने वापरला जातो.उदा. लोकसाहित्य, लोकवाड्मय, लोककला, लोकमत, लोकसेवा, लोकनाट्य, लोकसंगीत इ.परंतु अर्थदृष्ट्या त्यात भेदही

दिसून येतो.लोकसंस्कृती हा शब्द लोकमानसाशी निगडीत असला तरी लोकमानसही विभिन्न प्रकारचे आहे. ग्रामीणतेशी नाते सांगणारी, प्रकृतीशी प्रामाणिक राहणारी नि नागर संस्कृतीशी जवळीक साधणारी ही प्रकृतीशी प्रामाणिक राहणारी नि नागर संस्कृतीशी जवळीक साधणारी ही लोकसंस्कृती आहे.ग्रामीण व नागर अशा दोन्हीही संस्कृतीत सतत देवाणघेवाण चालू असते. ग.चिं. ढेरे सांगतात की, "लोकसंस्कृती ही नागर संस्कृतीची प्रयोगशाळा आहे. जनपदसंस्कृती आणि ग्रामसंस्कृती ही नावेही तिला स्थूलपणे शोभतील. अर्थात या संस्कृतीचे अनेक विशेष नागर संस्कृतीच्या तळात अवशिष्ट राहिलेले स्पष्ट दिसतात. त्या अवशेषांवरून आपण लोकसंस्कृतीच्या नागरीकरणाची प्रक्रिया तपासू शकतो. लोकसंस्कृतीत नागर संस्कृतीतल्या प्रगत कल्पना अपभ्रष्ट स्वरूपात मिसळत राहतात. म्हणजे नागर ज्याप्रमाणे लौकिकावर विशिष्ट संस्कार करून त्याला आपलेसे बनवितात, त्याप्रमाणे लोकही 'नागरा' वर लौकिक संस्कार करून त्याला आपलेसे बनवितात. या लौकिकीकरणात आणि एकदर लोकसंस्कृतीत भावतत्त्व (Emotional Element) प्रधान असते, तर नागर संस्कृतीत व तिच्या नागरीकरणाच्या पद्धतीत बुद्धितत्त्व (Rational Element) प्रधान असते."¹¹ यावरून ग्रामीण व नागर संस्कृतीच्या अन्योन्य संबंधाची कल्पना येते. या लोकसंस्कृतीवर धर्म, अर्थ, राजकारण या सर्वच घटकांचा परिणाम होतो. लोकसंस्कृतीचे प्रत्ययकारी दर्शन घडते ते यात्रोत्सवांतून. बाजार, तमाशा, नवससायास, देवपूजा व विविध विधी, शर्यती, हगामा, कीर्तन, कुठे दशावतार, छबिना, इ. तून 'ग्राम' संस्कृती नजरेस येते. यात मुख्यतः ग्रामदेवता-धार्मिक विधी व्यक्त होतो.

आपण मराठी संस्कृतीचा विचार करतो तेव्हा महाराष्ट्र संस्कृतीचाच विचार करीत असतो.महाराष्ट्र संस्कृती ही विविध लोककलांतून प्रत्ययाला येते नि तेच तिचे खरे-वास्तव स्वरूप आहे.या मराठी लोकसंस्कृतीवर वारकरी संप्रदायाचा फार मोठा प्रभाव पडलेला दिसतो.मानवी समाजाला नैतिकतेकडे नेण्यात भागवत-वारकरी संप्रदायाचा हातभार आहेच. कारण मराठी संस्कृती आज बदलत्या काळातही धर्मप्रधानच राहिली आहे.लोकसंस्कृतीच्या

जडणघडणीमधील घटकांचा शोध घेताना द.ता. भोसले म्हणतात, "लोकसंस्कृतीच्या जडणघडणीमध्ये कृषिजीवनाचा आणि निसर्गाचा फार मोठा सहयोग आढळतो.आज आपणाला जे सणसोहळे आणि देवदेवतांचे पूजाविधी आढळतात,ते सारे कृषिजीवनाशी निगडीत आहेत. लोकजीवनातले किती तरी सण हे कृषिसंस्कृतीचे सण आहेत. दिवाळी हा सण पूर्वी मुख्यतः कृषिजीवनाशी निगडीत होता. वेळ अमावास्या, नव्याची पुनव, होळीचा सण, ग्रामदेवतांच्या यात्रा-जत्रा भोगीचा सण, जलदेवतेची पूजा हे सारे शेतीशी संबंधित आहेत. तसेच निसर्गाचे गूढ न समजल्याने त्यापासून आपणाला अपाय होऊ नये म्हणून पुजल्या जाणाऱ्या देवदेवतांची संख्या लोक - संस्कृतीत अधिक आळते. साती-आसरा, मरीआई. म्हसोबा, वेताळ,काळुबाई या देवता आपले अनिष्ट होऊ नये म्हणून लोकमानसाने स्वीकारलेल्या आहेत"¹² लोकसंस्कृती ही कृषिजीवन व निसर्ग यावर आधारलेली आहे. त्यामुळे मानवी जीवनाचा नि या सर्व घटकप्रणीत लोकसंस्कृतीचा अत्यत निकटचा परस्परसंबंध दिसून येतो.

म्हणजे लोकसंस्कृती नि कृषिसंस्कृती या दोन घटकांचा अन्योन्य संबंध आहे. या दोन्हीवर जगणाऱ्या भटक्या समाजाची संख्या बरीच होती नि आजही आहे.मागे ज्या विभिन्न लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची नांवे घेतली त्यात पोतराज हा एक लोकसंस्कृतीचा उपासक आहे. त्या पोतजाराचे जीवन, त्याचे दैवत, त्याचा उपासना व पूजाविधी,त्याचे गीतवाड्मय, पोषाख , समाजजीवन इ.चा विचार करावयाचा आहे.

प्राचीन काळात लोकनृत्य, आख्यायिका, दंतकथा या आपला संस्कृतीचा प्रचार - प्रसाराचे काम करीत होत्या. पुढे ओव्या, अभंग,किर्तन, वासुदेवाची गाणी, भारुड. पोवाडे, लावणी, जलसे चिजकथी, बहुरूपी, वाघ्या-मुरळी, भाट,भृत्या, दशावतार,जागरण गोंधळ, लोकनाट्य (तमाशा) कलापथक, इत्यादी. या लोककलाकारांनी समाजमन घडवले. उघड्या माळगानावर होणाऱ्या पोवाड्यांचा-शाहिरीचा लोकनाट्याचा कार्यक्रम, बहुरूप्याचा खेळ, वासुदेवाचं नमन, कीर्तन, गोंधळ, इ. याच लोककला व लोककलाकारांनी या समाजाला दिशा दिली.

5.1.कीर्तन :

कीर्तन हे त्या काळातील माध्यम होते. महाराष्ट्र ही संतभूमी आहे.हरिकीर्तनाच्या माध्यमातून संतांनी या महाराष्ट्राला जागवलं, घडवलं आणि वाढवलंही. कीर्तन हे समाजप्रबोधनाचे माध्यम आहे. महाराष्ट्रात नारदीय आणि वारकरी असे दोन प्रकारचे कीर्तन आहे. किर्तनाने नैतिक प्रबोधन केले.

5.2.भारुडे-

भारुडे शब्द,नृत्य, नाट्य,अभिनय आणि संगीत या निरनिराळ्या आविष्कार माध्यमांच्या संयोगातून फुलतो. तो लौकिक काव्यप्रकार आहे.वरवर लौकिक जीवनाचे दर्शन परंतु आत अध्यात्म- भक्ती- बोध असतो. उदा.एकनाथांनी भारुडे लिहिली या दृष्टीने पाहता नाथांनी लोकशिक्षकाची भूमिका पार पाडली. त्यात बुवाबाजी,अंधश्रधा दंभ,ढोंग,खोटारडेपणा दर्शविला.

5.3.पोतराज-

महाराष्ट्रात ज्या विविध जाती-जमाती आहेत त्यापैकी मातंग जातीत पोतराजाची प्रथा आहे. विदर्भात हे प्रमाण सर्वाधिक दिसते.विदर्भप्रिमाणे अहमदनगर जिल्ह्यात मांगीरबाबा नावाचे दैवत हे मातंग समाजाचे दैवत आहे. लक्ष्मीआईचा भगत म्हणूनही तो वावरत असतो. नेवासे तालुक्यात वरखेड तेथे लक्ष्मीआईची सर्वात मोठी यात्रा भरते तेथे महाराष्ट्रातील सर्व पोतराज जमा होतात. पोतराज गावात येतो तो मुलतः आषाढ महिना असतो.

अलिकडे मात्र उदरनिवाहिसाठी कोणत्याही महिन्यात-दिवशी पोतराज फिरताना दिसतो. या पोतराजाची फेरी गंमतीशीर असते. आषाढ महिन्यात भर पावसाळ्यात जराशी उघडीप पडली की खेड्यात एक ललकारी घुमते. मंगळवार किंवा शुक्रवार या दिवशी पोतराजाची आरोळी येते. हे दोन्ही दिवस लक्ष्मीचे- भवानीचे-देवीचे म्हणून मानले जातात. पोतराज हा मरीआईचा भगत (भक्त) असल्याने त्याची फेरी या दोन दिवशी महत्वाची मानली जाते.पोतराजालाच काही ठिकाणी भुत्या असेही संबोधले जाते. "आला आईचा फेरा" या आवाजाने तो गाव दणाणून टाकतो. पोतराज आला की गावातील सर्व लहान मुलांना भीती वाटते.पोतराज देवीच्या नावाने भिक्षा मागून आपला उरदनिवाह करतो.तो मरीआईचा भक्त म्हणून त्याला मान मिळतो. गावावरील संकटांना दूर करण्यासाठी तो मरीआईची विनवणी करतो.पोतराज ही एक परंपरा आहे.पार्थ पोळके म्हणतात, "पोतराज हा एक भानगड समाजातल्या अनेक अंधश्रद्धांचं देणं आहे. ते फक्त तळच्याच समाजात विशेषतः महार आणि मातंग यांच्यातच आहे. देवी मरीआईचा कोप ज्या घरात होईल त्या महार व मातंग घरात नवसाला देवीसाठी पोतराज सोडण्याची पैद्यत आहे.त्यामुळे देवीचा कोप संपतो आणि घरातील रोगराई,दारिद्र्य जाऊन भरभराट येते असा समज आहे"¹³ पोतराज परंपरेचा वेध घेताना महाराष्ट्रात हीच प्रथा पाळली जाते.

5.4. वाघ्या-मुरळी :

खंडोबाचे भक्त वाघ्या-मुरळी याच जोड नावाने संबोधले जातात. महाराष्ट्र - कर्नाटकात ते दिसतात. वाघ्याचेही घरवाघे आणि दार वाघे प्रकार आहेत. रा.चिं.देरे म्हणतात की, “वाघ्या हा खंडोबाच्या परिवारातील कुळ्याचा मानव स्वरूपातील आविष्कार आहे. गोंधळी हा जसा मुळात भुतमातेच्या आविष्कार आहे. गोंधळी हा जसा मुळात भुतमातेच्या परिवारातील भुताचा, पिशाच्याचा मानवी आविष्कार होतो. तसाच हा

वाघ्याचा प्रकार आहे. खंडोबारायाची महती सांगणे, समाजाच प्रबोधन करणे आणि ते करता करता मुरळीच्या मदतीसह नाचून लोकांची एकीकडे करमणूक करणे ही कामे या लोककलाकाराने केलेली आहेत.”¹⁴ आज ही लोककला सादर होतेच. वाघ्या-मुरळी जागरण घालतात.

5.5. चित्रकथी :

चित्रकथी चित्र दाखवून कथा सांगतात. चित्रकथीच्या बायका काशाच्या थाळीवर मेन लावून त्यावर ताल धरून गाणी म्हणतात. चित्रांच्या आधारे ते कथा कथन करतात.

5.6. वासुदेव :

डोळ्यांवर मोरपिसांची टोपी, अंगात अंगरखा, शेला, काखेत झोळी, सुरवार, कंबरेला खोचलेला पावा, हातात चिपळ्या आणि टाळ असा वासुदेव भल्या पहाटे घराघरी यायचा. तो प्रबोधन व करमणूक करतो.

5.7. रायरंद :

रायरंद किंवा बहुरूपी हा बहुविध रूपं धारण करतो. सुगीच्या दिवसात हे बहुरूपी खेडेगावात जातात व समाजप्रबोधन करतात.

5.8. गोंधळ :

गोंधळी हा लोककलाकार होय. आजही तो लोकभाषेत बोलीत सादर होतो व करमणूक करतो. महाराष्ट्रात विवाहानंतर देवीचा , खंडोबाचा गोंधळ घालण्याची पध्दत दिसते.

5.9. पोवाडा :

शाहिरी रचनेतील पोवाडा युद्धवर्णन करतो व युद्धातील यशाचे जयगान करतो. पोवाड्यांची परंपरा जुनीच आहे. महाराष्ट्रातील पोवडे व्यक्तिनिर्मित असून त्यातून त्या शाहिराच्या निवेदन व रचना कौशल्याची ओळख पटते. ही कवने शाहिरी कवने असून ते लौकिक गीत आहे. मनोरंजन व प्रेरणा दिली . शिवकालखंडात पोवाडे जास्त दिसतात. पेशवेकाळातही पोवाडे रचले गेले.

5.10. लावणी-

लावणी हा लोकसाहित्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण गीतप्रकार आहे.18 व्या शतकाच्या शेवटी हा प्रकार उदयाला आला. पारंपरिकता ही लावणीचे वैशिष्ट्य होय. कालांतराने तिच्यातही परिवर्तन झाले. तिचे मूळ संत काव्यात दिसते. तिची रचना विविध प्रकारे झाली. तिची बांधणी लयबद्ध असते. ठेका मधुर असतो. स्त्रीचे भावविश्व तिच्यात लपलेले दिसते. पठ्ठे बापुरावांपासून तो आधुनिक कालखंडापर्यंत लावणी चालत आलेली आहे. तिच्या अभ्यासातून ती निष्पन्न होईलच.

6. महाराष्ट्रातील संगीतबारी-

हा विचार मुलाधार म्हणून तो पुढे करावयाचा आहे. संगीतबारीला प्राचीन परंपरा आहे. कोल्हाटी समाजाच्या बायका जो नाच करीत त्यास संगीतबारी म्हणत. ग्रामीण

भागात गावजत्रेत बिदागी किंवा सुपारी देऊन संगीत बारी भरवली जाई. पुढे संगीतबारीचा सविस्तर विचार करावयाचाच आहे.

7. 'निष्कर्ष' :

1. या सर्वच लोककलाकारांनी प्रभावी सामाजिक कार्य केले.
2. संगीत हा प्रत्येक लोककलेचा आत्मा आहे.
3. विभिन्न लोकपरंपरा निं लोककलांनी ही संस्कृती कितीतरी वर्षापासून चालत आलेली आहे.
4. लोकसंस्कृतीच्या अनेकविध उपासकांनी ही परंपरा जतून ठेवली आहे.
5. लोकरंजनातूनच समाजप्रबोधन आणि परंपरा जतन या गोष्टी सोबतच चालत आलेल्या आहेत.
6. लोककलाकारांनी या समाजाला दिशा दिली.
7. शाहिरी वाड्मय हेही लोकवाड्मय आहे. परंतु त्याचा निर्माता ज्ञात असतो.
8. महाराष्ट्रातील पोवडे व्यक्तिनिर्मित असून त्यातून त्या शाहिराच्या निवेदन व रचना कौशल्याची ओळख पटते.
9. पठ्ठे बापुरावांपासून तो आधुनिक कालखंडापर्यंत लावणी चालत आलेली आहे.
10. लावणी काळानुसार बदलत गेली असली तरीही तिचे मूळ लावण्य टिकून राहिलेले दिसते.

संदर्भ :

1. संपत पार्लेकर, मराठी लोककलांचे लोकसंस्कृतीतील स्थान, अक्षरवैदर्भी, (संपा.)
2. तारा भवाळकर, संस्कृतीची शोधयात्रा, पद्गंधा प्रकाशन, पुणे प.आ.2005,
पृ.103
3. डॉ. ना. गो. नांदापूरकर, मराठीचा मोहोर, पृ. 12
4. शरद व्यवहारे, लोकसाहित्य: उगम आणि विकास, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर 12, प.आ. 1979, पृ. 7
5. ना. गो . कालेलकर, भाषा आणि संस्कृती ,मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प.आ.1962 पृ . 94
6. Leach Mariya, Standard Dictionary Of Folk- lore, Vol . I page, 400
7 तत्रैव, पृ.39
8. रा.चिं.देरे, लोकसंस्कृतीचे उपासक, पद्गंधा प्रकाशन पुणे, प.आ. जाने.1996
पृ.174
9. डॉ. सरोजिनी बाबर, मराठीतील स्त्रीधन
10. राम नरेश त्रिपाठी , कविता कौमुदी , भाग : 5 , पृ . 77
11. रा.चिं.देरे, लोकसंस्कृती: स्वरूप आणि विशेष, पद्गंधा प्रकाशन, पुणे, प.आ.
2004,पृ.13-14
12. प्रा. द.ता.भोसले, संस्कृतीच्या पाऊलखुणा, पद्गंधा प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती.
जानेवारी 2008, पृ.81
13. पार्थ पोळके, आभरान, ग्रंथाली, मुंबई, 1984, प्रस्तावना, पृ.02
14. रा.चिं.देरे, लोकसंस्कृतीचे उपासक, ज्ञानराज प्रकाशन, पुणे 1960,पृ.

प्रकरण दुसरे

महाराष्ट्रातील संगीत बारी, पारंपरिक आणि आधुनिक लावणी

प्रकरण दुसरे

महाराष्ट्रातील संगीत बारी, पारंपरिक आणि आधुनिक लावणी

1. प्रास्ताविक

2.1 संगीतबारी : स्वरूप विवंचन

2.2 ग्रामज्येतील संगीतबारी

3. संगीत बारी : लोककला प्रकार

3.1 संगीत बारीतील स्त्रिया

3.2 संगीतबारी : वर्तमान अवस्था

4. पारंपारिक लावणी : स्वरूप विवंचन, प्रकार , लावणीकार, संहिता विश्लेषण

4.1 लावणी

4.2 पारंपारिक लावणी

4.3 कालगी - तुरा

4.4 पारंपारिक लावणीतील भक्ती रूप

5. पारंपारिक लावणी प्रकार

5.1 कालगी तुरा

5.2 गजाची लावणी

5.3 वैराग्यपर लावणी

5.4 पौराणिक कथापर लावणी

5.5 स्थान माहिमापर लावणी

6. पारंपारिक लावणीकार

6.1 परशुराम 6.2 होनाजी बाळ 6.3 अनंत फंदी 6.4 राम जोशी 6.5 प्रभाकर 6.6

सगनभाऊ

7. आधुनिक लावणी : स्वरूप , प्रकार व लावणीकार

7.1 स्वरूपविचार

7.2 आधुनिक लावणीचे प्रकार

अ) छक्कड, आ) जुन्नरी लावणी, इ) वगाची लावणी, ई) बालेधारी लावणी ,उ) धावती लावणी, ऊ) हौद्याची लावणी.

7.3 काही आधुनिक लावणीकार

1) शांताबाई शोळके 2) जगदिश खेबुडकर 3) ज्ञानोबा उत्पात 4) रविराज सोनार
5) ना. धों. महानोर 6) इलाही जमादार 7) चंद्रकांत जोशी

8. निष्कर्ष

9. संदर्भ

प्रकरण दुसरे

महाराष्ट्रातील संगीतबारी, पारंपरिक आणि आधुनिक लावणी

1. प्रास्ताविक -

संगीतबारी आणि तमाशा या दोन्ही लोककला एकमेकीत मिसळलेल्या आहेत असे गृहीत धरून तमाशाचा प्रारंभ संगीतबारीतून झाला असे मानता येते. याचे कारण या दोन्ही लोककला महाराष्ट्र संस्कृतीच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक बनल्या आहेत. तमाशा ही लोककला संगीत बारीच्या पायावर उभी आहे असे ठामणे मांडण्यासाठी बरेच तथ्ये हाती लागतात. तथापी हेही लक्षात घ्यायला हवे की या दोन्ही लोककला वेगवेगळ्याही मानता येतील. माझ्या विवेचनात या विधानाचा प्रत्यय येईल. कला व तिचे सादरीकरण यात सतत बदल होत जाणे हा कोणत्याही कलेचा सहज भाव आहे. यादृष्टीने मी संगीतबारी आणि तमाशा या दोन्हीही शाहिरी लोककलांचा विचार केला आहे. माझ्या लहानपणापासूनच मी या दोन्ही कलाविष्कारांचा विचार मनात ठेवला होता. संशोधनाच्या निमित्ताने या विषयाच्या तळाशी जाऊन मी विश्लेषण केले आहे. एकुणच मानवी जीवन, त्यातही ग्रामसंस्कृतीतले जीवन याशी लोककलांचा संबंध अधिक जवळचा आहे. जो वरवरचा नाही. रसिक त्या त्या कलांमध्ये गुंतुन जावा इतका तो घनिष्ठ आहे. परंतु आधी संगीतबारीच्या स्वरूपाकडे जाऊ.

2. संगीतबारी : स्वरूप विवेचन :-

1900 ते 1930 च्या काळात तमाशाचे रुप आकार घेऊन स्थीर झाले होते. पेशवाईत पोवाडे, भेदिक लावण्या, श्रृंगारीक लावण्या गाण्याचे फड होते. पूर्वी त्यांनाच डफगाणे म्हटले जात असे. परंतु या सर्वात तमाशा ही कला प्रगत झालेली दिसते.

नागपूरभागात ढोलकीच्या तालावर भजने म्हणण्याची पध्दत आहे. दंडारीचा प्रकारही तिकडे होता. नामदेव व्हटकरांनी याचा तपशील दिला आहे. ते म्हणतात,

”दंढारीत पुराणातल्या श्रृंगाराच्या कथा असतात. स्त्रियांची कामे असतीलच तर नाचे पोरेच करतात. आणि तमाशासारखा स्वतंत्र शृंगार त्यात नसल्याने शिष्टवर्गही ती पहायाला बसत असे. दंढारीत पावे वाजविण्याची पध्दतही दिसते आणि त्यांतल्या नाचावर तमाशा नृत्याचाही परिणाम झालेला दिसतो. नागपूरकडे शाहिरी पोवाड्याचे ताफे अद्याप बरेच दिसतात. पेशवाईपूर्वीपासून चालत आलेल्या भेदिक लावण्या - पोवाड्याचे फड तिकडेही होते तसेच ते अद्यापही आहेत. मध्यांतरी त्या शाहिरी फडावरही दक्षिण महाराष्ट्रातील तमाशाची छाप पडली.”¹ हे स्पष्ट करण्याचे कारण असे की इकडची संगीतबारी याचा एक कलाप्रकार म्हणून उदयास आला असावा. दुसरे म्हणजे संगीत बारी ही यातलीच एक कला आहे.

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात शाहिरी लोककलांचे नानाविध प्रकार असले. तरी शहरी भागात संगीत जलसे चालत असत. यातलाच एक प्रकार संगीत बारी आहे. सामान्य रसिकांना हा प्रकार फार भावत असे. कोल्हापूर भागात तमाशाची प्रगती दिसत होती. परंतु ‘ढोलकीची बारी’ असे तिचे स्वरूप होते.

त्यात नाचणाऱ्या स्त्रिया लोकांना आकर्षित करीत. तमाशात वगाबरोबरच ढोलकीची बारी जशी तशी नाचणारीणीची संगीत बारीही दिसते.

अहमदनगर जिल्ह्यातल्या ग्रामीण भागात आजही तमाशे येतात. पूर्वीही येत असत. परंतु संगीत बारी हा प्रकार जास्त प्रमाणात होता. आमच्या सलाबतपूर [ता. नेवासा] गावी दरवर्षी होणाऱ्या ऊसात संगीत बारी आधी यायच्या. ज्या प्राथमिक शाळेत आम्ही शिक्षण घेत असू त्या शाळेच्या पटांगणात, मागे संगीत बारीतली ही माणसे रहात असत. त्या संगीतबारीचे स्वरूप असे होते.

2.1 ग्रामजत्रेतील संगीतबारी -

गावात अनेक मंदिरे आहेत. परंतु ग्रामजत्रा मात्र हजरत तवकालबाबा यांचीच. हिंदू-मुस्लिम - खिश्चन या सर्वांचा तो बाबा, जात-धर्म भेद विसरु सारेजण या ऊसात

येत व मोगच्याच्या फुलांची चादर वाहत. मी आजही चादर अर्पण करतो. परंतु मला दुसऱ्या दिवशी सकाळी ‘हाजच्या’ पहायला मिळत. या ‘हाजच्या’ काय ? तर संगीत बारीतल्या स्त्रिया या बाबासमोर नाचत, गाणी म्हणत व आपली भक्ती अर्पण करीत. पायपेटीवर बसून सूर निनादत. ढोलकी, तबला वाजे. आणि बायका नाचत. एक - दोन जणी लावणी म्हणत. सिनेमातली गाणी म्हणत व त्यात त्यांना चार पैसे मिळत.

यामध्ये आपली कला रसिकांसमोर सादर कण्याआधी ग्रामदेवाला अर्पण करण्याची भावना होती. ‘संगीतबारी’ची ओळख इथे झाली पण एके दिवशी अंधार पडल्यावर आम्ही शाळेच्या पटांगणात पाहिले की ‘संगीत बारी’ चालू झाली आहे. चार, पाच ठिकाणी एक एक संगीत बारी . काही लोक बसलेले तर काही उभे राहून आनंद घेत.

लावणी, गाणे म्हणणारी पायपेटीवाल्याजवळ उभी राही अन् कडीवाला कडी वाजवून साथ देई. गाणे किंवा लावणीवर तरुण पोरं नाचत. मध्यम वय झालेल्याही नाचत. रसिकात बसलेले चार- आठ आणे , रुपया काढून त्यांच्या हातात ठेवत. या गाण्याला - लावणीला खास सूर नसत. नाचणारीण उगीचच भाव खात हसत, पैसा जमवत. मला हा प्रकार तेव्हा समजत नसे. जवळच्याच शेतात तमाशाला तंबू उभा राहिला होता नि लोकांची गर्दी तिकडे जात होती. मला मग संगीतबारी विषयी माहीती हवी होती. पदव्युत्तर अभ्यासात शाहीरी वाढमय होते पण पोवाडा लावणी, गीते या पलीकडे कुठेही संगीत बारीचा अभ्यास सापडत नव्हता. जो संदर्भ मिळाला त्यावर मी लक्ष केंद्रीत केले. नामदेव व्हटकर यांनी याचा खोलवर विचार केलेला आहे.

‘संगीत बारी’ हा लोककला प्रकार आहे हे मात्र माझ्या मनात खोलवर रुजले होते. संगीतबारीचा मी नीट अभ्यास करु लागलो.

3. संगीतबारी - लोककला प्रकार -

तमाशापेक्षा थोडी वेगळी असणारी ही लोककला असून विशेषत: कोल्हाटी समाजाच्या बायका - मुळी यांनी यात रस घेतलेला दिसतो. नामदेव व्हटकरांनी या संदर्भात

विवेचन करताना म्हटले आहे की- “कोल्हाटणींचा तो नाच म्हणजेच ही संगीतबारी होय . चार - पाच स्त्रिया त्यात एखादी-दुसरी प्रमुख नाचणारी तबलजी पेटीवाला, सळीचा त्रिकोण त्यात वाजवणारा सुरत्या आणि सोबत गमतीला सोंगाड्या एवढ्या 8-9 माणसांचा हा फड उभा होतो. मुख्य नाचणारी हल्ली बहुधा सिनेमांतील शृंगारिक गाणी, जुन्या लावण्या म्हणून त्यासोबत आपले नृत्य लोकांना दाखवते.”² याचा अर्थ असा की कमीत कमी कलाकारांच्या साथीने उभी केलेली ही संगीतबारी मनोरंजनाचे उत्तम साधन ठरे. तमाशाबरोबर संगीत बारी चाले. कोल्हाटी समाजातील स्त्रियांनी संगीत बारीचे अनेक प्रयोग केले.

पूर्वीप्रमाणे दौलजादा अलिकडे होत नसली तरी पोटासाठी ही मंडळी गावोगाव फिरे. चवली- पावली घेत हसून देणाऱ्याचे आभार मानी तर कधी चवली -पावली देणारे नाचणाऱ्या बायकांचे हात, बोटे दाबत. पदर ओढत. थट्टा - मस्करीतून सलगी करत . याचा अर्थ इथे कलास्वादापेक्षा वासनांधता जास्त दिसे. चवली - पावलीत तिचे स्पर्श मिळत ते रसिकाला मोहवून टाकत. समूहातल्या कोणालाही हेच आवडे.

ग्रामीण भागात अशी संगीतबारी दरवर्षी येई. कधी पुढच्या वर्षीची सुपारी तिला आधीच्याच जंत्रेत दिली जाई. अशा स्त्रियांना समाजात मानाचे स्थान नव्हते. घरंदाज स्त्रिया त्यांच्या नावाने बोटे मोडत. ‘रांडा’ म्हणून संगीत बारीतल्या स्त्रियांची सतत अवहेलना होई. आजही होते आहे. यातली एखादी चांगली नाचणरीला तमाशातही जाई आणि तिथे आपले नशीब आजमावून पाही.

संगीत बारी बिदागीवरही चालत असे. कंत्राटदार अशी बिदागी देऊन संगीत बारीला फिरते ठेवी. अर्थात बिदागी रोजच मिळे असे नाही. तमाशाबरोबर संगीत बारी नेण्याचा प्रघात तमासगिरांकडून होत असे, आता त्याचे प्रमाण फारच कमी झाले आहे. ढोलकीचा - वगाचा तमाशा संगीत बारी बरोबर नेताना आपला खर्च पाहून नेई. बारी चालवणारी स्त्री बिदागी घेत असे. संगीत बारीत माणसे किती असतील हाही हिशोब मांडला आहे.

“ एका संगीत बारीत कमीत कमी दोन आणि क्वचित चारपांचही नाचणाऱ्या असतात. सरासरी तीन स्त्रिया, तबलेवाला. पेटीवाला. सोंगाड्या आणि एक मुख्या माणूस अशी ही माणसे चार झाली. सुरासाठी एखादा लागण्याचा संभव असतो. म्हणजे साधारणतः आठ-नऊ माणसे बारीत असतात. नाचणारीणीची म्हातारी आई किंवा कोणी रक्षणासाठी भाऊबंदंही घरी असावा लागतो.”³ अशा प्रकारे कमीत कमी माणसे आणि त्यांचा खर्च यांची पडताळणी करून खर्चाची बाजू पाहिली जाते.

संगीत बारी उभी करताना नाचणारी स्त्री कशी आहे याची पडताळणी केली जाते. तिचे वय कमी असेल तर ती जास्तीत जास्त दिवस बारीत राहू शकते. तिच्याकडून काही कमाई करून घेता येते. अशी गणितेही गृहीत धरली जातात. त्यांचा मेकअप् खर्च , वेण्या, चाळ, कपडे, पान -तंबाखू, जेवण असा खर्च लक्षात घेऊन बारीची बिदागी घेतली जाते. त्यातच पावसाळ्यात अनेकदा बारी बंद असते. तेव्हा तोही खर्च पाहून काही पैसे मागे ठेवावे लागतात. पण हे पैसे मागे पडतीलच याची शाश्वतीही देता येत नाही. शिवाय गरज संगीत बारी चालविण्याऱ्या स्त्रिला असते.

3.1 संगीत बारीतील स्त्री -

संगीत बारीत नाचणाऱ्या स्त्रीला समाजातील हलकी स्त्री म्हणून संबोधले जाते. ती कलावंतीण असली तरी कलेचा नि तिच्या कला शिक्षणाचा फारसा संबंध नसतो. नृत्य [नाच] ही शिकण्याची कला आहे यापेक्षा रसिकांसमोर कसेही हातपाय, कंबर हलवून पैसे कमवायचेच तिच्या लक्षात असते. त्यामुळे समोरचा रसिक कसा चवचाल होईल, त्याला कामवासनेकडे कसे नेता येईल याकडेही अनेक बाब्या, बारीतील स्त्रिया प्रयत्न करीत असतात.

नाचताना चवली -पावली, पैसे घेताना देणारा अंगचटीला आला तरी या हसून, डोळे मारून त्याचे स्वागत करतात. म्हणजे या स्त्रिया कलेपेक्षा मिळणा-या पैशाला जास्त महत्व देतात. खांद्यावरचा पदर पाडणे, डोळ्यांच्या कामोत्तेजक हालचाली करणे,

खुणावणे, अंगाला सैल सोडणे अशा अनेक शारिरीक क्रिया -प्रक्रियांतून स्त्री रसिकांना उल्लू बनवण्याचा प्रयत्न करते. कधी दौलतज्यादा करणाऱ्याच्या मांडीवर क्षणभर बसूनही त्याचा खिसा रिकामा करते.

एखाद्या गावात बारी फार दिवस राहिली तर रोजच्या त्याच त्या नाचण्याला, गाण्याला रसिक कंटाळतात. नावीन्यतेचा अभाव असल्याने संगीत बारी लयाला जाऊ पहात आहे. अशावेळी वासना शिल्लक उरते आणि कला संपून जाते. अशी संगीतबारीची अवस्था झालेली दिसते.

3.2 संगीत बारी : वर्तमान अवस्था :-

आज संगीत बारी हा लोककलेचा अभिजात नमुना म्हणून राहिलेला नाही. मागे मी म्हटले की नृत्या शिक्षणाचा आणि ताल- सूरांचा मेळ न साधल्याने संगीत बारी ची पूर्वावस्था मोडीत निघालेली दिसते.

वर्तमान काळात मनोरंजनाची माध्यमेही बदलली. चित्रपट आल्याने तमाशा , संगीत बारीला किंमत मोजावी लागली. दूरदर्शन अल्यान व विविध वाहिन्यांमुळे लोक आता घराबाहेर पडत नाहीत. अशा कात्रीत संगीत बारीही सापडली आहे. यातील स्त्री कलावती नसल्याने तिला बारी बाहेर कुणी विचारत नाही. नवीन नृत्ये, नवी गाणी , तालीम नसल्याने रसीक या प्रकाराला कंटाळला आहे. शरीरावर मेहनत घेऊन कलेला गौणत्व दिल्याने संगीत बारीवर अवकळा ओढवली आहे.

संगीत बारीकडे कलात्मकतेने पाहण्याची दृष्टी राहिली नसल्याने ही अवकळा प्राप्त झाली आहे. नाविन्याची ओढ न राहिल्याने जुन्या लावण्या, जुनी गाणी, जुनेच हातवारे याचा हा परिणाम आहे. यातून या संगीत बारीने सावरायला हवे. रसिक प्रेक्षक बदलला तसे काही बदल करून घ्यायला हवेत. केवळ यावर गाणी ऐकवून, चवचालपणा करून ही कला टिकणार नाही, हे बारीवाल्यांच्या लक्षात यायला हवे. नवी गाणीही ताल-ठेका धरायला लावणरी आहेत.

‘हरी मी पाहिला’
 ‘बुगडी माझी सांडली ग’
 ‘राया मला पावसात नेऊ नका’
 ‘काळ रातीला सपान पडलं’
 ‘मला लागली कुणाची उचकी’
 ‘थांबा ना घरधनी’
 ‘नका सोडून जाऊ रंग महाल’

इ. लावण्यांचा एक काळ होता. आज उडत्या चालीवरची गाणी आली. ती गाणी नीट शिकून, त्यावरचे नृत्य लक्षात घेऊन बारीने कात टाकायला हवी. कारण जुना रसिक वर्ग संपला असून नव्या रसिकाला नवे हवे आहे. याचा गांभीर्याने विचार केल्याशिवाय संगीत बारीला जमणार नाही. त्यातच नृत्याचे प्रशिक्षण, नृत्यप्रकारांचे शिक्षण, भाव जागृती, अभिनय ताल -सुरांचे भान, चाळांचा ठेका, सौंदर्य आणि मेकअपची नवीनता या सर्व गोष्टींचा मनातून व गांभीर्याने विचार केला तरच संगीत बारी पुन्हा नव्या जोमाने उभी राहिल यात संशय नाही. याविषयी मी एका कलावंत बारीवालीशी बोललो तेव्हा त्या म्हणाल्या -

‘साहेब, तुम्ही काय सुचवलं ?’
 ‘म्हटलं नवे नृत्यप्रकार आले, नवी गाणी आली, नवा ताल - ठेका आला ; आता जुना रसिक नाही. तेव्हा आपण बदलू नये काय ?’
 ‘ह-- तुमचं चूक काहीच नाही. आमच्यात मुळातच शिक्षण कमी. आम्ही राहतो खेड्यापाड्यात. चार -दोन तरण्यापोरी पुण्या -मुंबईला गेल्या म्हणजी काही फरक पडंल असं नाही. त्या गेल्या की परत इकडं फिरकत नाहीत. त्यांच्या जागी दुसऱ्या उभ्या राहत्यात. त्यांना ना गाणं येतं, ना सूर कळात्यात, ना नाच जमतो. शिकू म्हणत्यात पण शिकता येत नाही. वेळच राहत नाही. गावोगाव भटकती. शाळा नाही. तरुणपणात आल्या

आल्याच विखारी नजरा देहभर फिरतात. त्याला पोरी बळी पडतात. नवं कुठं शिकावं ?

कोण शिकणार ? चाललंय तसं चालू द्या.. पोटाची खळगी भरतया ना. ”⁴

गयाबाई काळे यांनी जगण्याला महत्व दिले. संगीत बारीच्या आधारे जीवन जगता येते याकडे त्यांचा विशेष भर होता. त्यापुढे कलेतील परिवर्तने त्यांना भावत नसावीत. परंतु बदलत्या कालमानाप्रमाणे कला बदल अपेक्षित आहेत. अर्थात या परिवर्तनाची गरज लक्षात यायला हवी आणि त्याप्रमाणे बदल करून घ्यायला हवेत. नृत्यातील सौंदर्य, अटकर बांधा, गाणी आणि नृत्याविष्काराचा विचार व्हायला हवा.

संगीत बारीत लावणी गायली जाते. त्यातील पारंपारिकता व आधुनिकतेचा विचार करायला हवा.

4.2 पारंपारिक लावणी : स्वरूप विवेचन, प्रकार , लावणीकार व संहिता

विश्लेषण :-

लावणी : लावणी हा शाहिरी वाड्यमयातील एक महत्वाचा काव्यप्रकार आहे. ‘लावणी’ या शब्दाचा अर्थ नीटपणे सांगितलेला आढळत नाही . तथापि म.वा.धोंड यांनी ‘म-हाटी लावणी’ या ग्रंथात ‘लावणी’ चा चांगला विचार केला आहे. व्युत्पत्ती कोशकारांनी लावणी म्हणजे एक प्रकारचे ग्रामगीत व “a kind of rural erotic song”⁵ असे म्हटले आहे. ग्राम्यता , शृंगार, गेयता ही लावणीची तीन वैशिष्ट्ये आहेत.

“हृदयाला चटका लावते ती लावणी ”⁶ अशीही लावणीची व्याख्या आढळते. “शेतात लावणी करताना म्हटले जाणारे ते लावणी गीत ”⁷ अशाप्रकारे लावणीची व्याख्या केलेली आहे. लावणी गाणारी व नृत्य करणसी स्त्री ही सुंदर असली पाहिजे या दृष्टीने लावणीकडे पाहिले जाते. “लावणी शब्दाची व्युत्पत्ती नृत्याच्या प्रकारावरून सांगण्याचा प्रयत्न केला गेला. लावणीतील नर्तकी ही ‘कंबर हलवी शंभर जागी लवून ’ म्हणून ही लावणी अशी ही लावणी शब्दाची व्युत्पत्ती”⁸ सांगितली गेली आहे.

याशिवाय लावणीची रचना करणारा शाहिर लक्षात घेऊनही लावणीची व्याख्या केलेली दिसते. सुभग रचना या अर्थाने शाहिरांनी आपल्या काव्यात ‘लावणी’ शब्द योजला असावा”⁹ असे म्हणून लावणीच्या रचनापद्धतीचे वैशिष्ट्यांही सांगितले आहे.

”लापनिका या संस्कृत शब्दापासून लावणी शब्द आला.”¹⁰ अशीही लावणीची मीमांसा केलेली दिसते. याशिवाय लावणीची व्याख्यात्मक चिकित्सा करताना सविस्तर म्हणणे मांडलेले दिसते. “ चतुर किंवा मधुर या विशेषणापासून चातुर्य किवा माधुर्य ही भाववाचक नामे तयार होतो. लवण म्हणजे सुंदर त्यावरुन लावण्य या भावनात्मक नामाप्रमाणे लावणी हेही सौंदर्य त्या अर्थी भाववाचक नाम संभवते . लावणीत सौंदर्याचे विशेषतः स्त्री सौंदर्याचे वर्णन असल्याने तिला सौंदर्य या अर्थी लावणी हे नाव दिले असावे.”¹¹

अशाप्रकारे लावणी विषयी भरपूर संदर्भ लक्षात घेऊनही लावणीची एकच एक व्याख्या सापडत नाही. ज्यांनी लावणीच्या व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला त्यांनी व्युत्पत्ती आणि लक्षणांचाच विचार केल्याचे दिसते. ते तसे असले तरी शाहिरी वाड्मयाचा लक्षणीय घटक म्हणून लावणीचे स्वरूपही त्यातून उलगडण्यास मदत झाली.

लावणीचे मूळ स्वरूप पारंपरिक स्वरूपाचे आहे. कालौघात तिच्या अंगोपांगात विविध बदल होत गेले. तरीही लावणीचा विकासच होत गेला हे स्पष्ट होते. त्यामुळे पारंपरिक लावणीचा विचार करु.

4.2 पारंपारिक लावणी -

पारंपारिक लावणी अध्यात्मिक आशयाचा विचार करणारी दिसून येते. कथनप्रधान हेतूने पुढे येणारी पारंपारिक लावणी नृत्य -नाट्यसंगीतातून आविष्कृत होते. ढोलकी, हार्मोनियम, टाळ, घुंगरु , तंबोरा यांच्या साथीने ही लावणी सादर होई. ती वृत्तबद्ध होती.

पारंपारिक लावणीची सुरुवात नेमकी केव्हा झाली याचा तपशील सापडत नाही. या लावणीत शास्त्रीयतेला प्राधान्य दिसते. पारंपारिक लावणीचे स्वरूप खानदानी ढंगाचे होते.

पारंपारिक लावणी प्राकृतात होत असली तरी लोकभाषा हे तिचे स्वरूप होते. लोकभाषेत लावणीसारखी लोकगीते लिहिली जात. तालबधतेतूनच ती सादर होत. ही लोकगीते गेय छंदात असत. लावणीही तशीच आहे. बहुजनांच्या अपभ्रंश भाषेशी तिचे जवळचे नाते आहे. संत कवीनी ही केलेल्या काही रचना लावणीकडे झुकणाऱ्या आहेत असे दिसते.

कृष्णाच्या क्रिडा, पौराणिक कथा यांत पारंपारिक लावणीचे स्वरूप दिसते. “लावणीतील अध्यात्माच्या आडव्या सुती धाग्याप्रमाणे प्रणयाचा उभा रेशमी धागा देखिल संतगीतांच्या विणीत आढळून येतो. जरा बारकाईने पाहिल्यास लोककाव्यांतील प्रेमगीते भक्तीची ओढणी घेऊन गौळणी, विराण्या, सौंदी इत्यादींच्या रूपाने संत काव्यात वावरताना दिसून येतील. यांतील प्रियकर कृष्ण किंवा परब्रह्म आहे. एवढेच नाही तर यांतीलही नायिका काळ्या, हिरव्या किंवा लाल रंगाचा शृंगार करून येतात. घरच्यांना चोरून प्रियकराशी शृंगारक्रिडा करतात, त्याच्या विरहाने व्याकूळ होतात. आणि त्याच्या वरील प्रितीमुळे संसारातून उठून स्वैरीणी बनतात.”¹²

याचा अर्थ असा की संत कर्वींची स्फूटरचना आणि लावणी यात साम्य नजरेला येते. धों.वि. देशपांडे यांनी याच आधारे म्हटले आहे की ”या गीतांतूनच पुढे लावणीचा जन्म झाला असावा.”¹³ पारंपारिक लावणीचे मूळ इतके मागे जाते. किंबहुना ते संत कवितेआधिही असावे असे लक्षात येते.

“लावणी उत्क्रांत झाली ती संतकवीच्या आध्यात्मिक गीतांतून नहे तर त्याच्याहि आधीपासून चालत आलेल्या लोकगीतांतून.”¹⁴ असे स्पष्ट होते.

शाहिरी कवितेत भेदिक गाणे हा जो प्रकार आहे. त्याविषयी प्रकाश केजकरांनी म्हटले आहे की,

“ भेदिक गाणे हे संत कवितेतील कूट अभंगाचे आणि पंत कवितेतील कूट श्लोकाचे नवे रुप आहे. त्यात आध्यात्मिक आशय प्रधान असतो. शाहिरी कवितेने जपलेली ही मराठी संतकवितेतील आणि पंतकवितेतील पारंपरिक आध्यात्म्याची खूण आहे. या भेदिक गाण्यास देही गाणे असेही म्हणतात. देह म्हणजे शरीर आणि देही म्हणजे आत्मा . लावणी हे शरीराचे गाणे आहे तर भेदिक गाणे हे आत्म्याचे गाणे आहे. देह आणि आत्मा , देह सुख आणि आत्मसुख यांच्यातील सनातन व्वैत हा शाहिरी कवितेतील मध्यवर्ती पेच येथेही आपल्याला दिसतो. ”¹⁵ याचा सरळ अर्थ असा की लावणीची परंपरा ही आध्यात्मिक गाण्याशी नाते सांगणारी आहे.

याविषयी अधिक सखोल अभ्यास डॉ. मधुकर मोंडे यांच्या विवेचनात सापडतो. भेदिक कवीही भेदीक कवने करु लागल्यानंतर “ त्रिमलदास पाठक यांच्यापासून भेदिक , खरे तर आध्यात्मिक शाहिरी व लौकिक शाहिरी या दोन परंपरा सुरु झाल्या ”¹⁶ असे स्पष्ट करून त्यांनी “त्रिमलदास पाठक व चिमलदास व लग्नाशिवदास यांच्या शिवाय त्यांचे शिष्य शाहिर बाबाजी अमिनदास व शाहिर आबाजी कोईचलवार ही लौकिक शाहिरी परंपरा होय ”¹⁷ असेही म्हटले. पारंपारिक लावणीचे मूळ मागे नेत ते शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पठठे बापूरावांनी तमाशा बोर्डवर लावणी लिहिली आहे. त्यांनी लावणीचे प्रकार व्यवस्थित हाताळले. परंपरागत लावणीला लोकांपर्यंत पोहोचविले. लावणीचा आविष्कार असा कलगीतुरा परंपरेपर्यंत पोहोचतो. त्याचे स्वरूप पाहिले तर लावणीची परंपरा अधिक उमजेल.

4.3 कलगी तुरा -

हा फारशी शब्द असून कलगी - तुरा हा आध्यात्मिक शाहिरीचाच प्रकार आहे. परमात्म्याचा शोध - बोध घेण्याच्या उद्देशाने हा शाहिरी प्रकार उदयास आला . इ.स.1885 पूर्वीपासून कलगी -तुरा यांचे सामने होत . याला लावणीचा प्रकारही म्हटले गेले. ज्ञानकलेचे गीतगाणारा पक्ष ‘कलगी ’ असून शिवमताचे प्रतिपादन करणारा ‘तुरा’ पक्ष होय. हा सामना सृष्टीच्या आदिकारणाशी संबंधित आहे. यात आध्यात्मिक कोडे , शास्त्रीय सवाल, लौकिक सवाल, लग्नाचा सवाल, पौराणिक सवाल, गणिती सवाल, रचनात्मक सवाल, शिवीगळ , दमदाटी असे विषय येताना जाणवतात. कलगी - तुरा ची उत्पत्ती बाया सांगताना मिरदेव गायकवाड म्हणतात. “ अठराव्या शतकात मध्यप्रदेशातील तुकनगीर व शाहआली हे दोन फकीर कोणा एका मराठा राजाच्या दरबारी गेले होते. त्या ठिकाणी दोघाही फकिरांनी बहारदार लावण्या सादर केल्या . त्यांच्या कलेवर खूष होऊन राजाने आल्या डोक्यावरील तुरा तुकनगरीला आणि कलगी शाहअलीला दिली. या घटनेपासून कलगी -तुरा या दोन शाखा सुरु झाल्या. कलगी - तुच्याच्या निर्मितीचे कारण म्हणूनही अशी कथा दिली जाते.”¹⁸. अर्थात ही एखादी दंतकथा असावी असे वाटते परंतु पारंपारीक लावणीचे मूळ आध्यात्मिक शाहिरीपर्यंत जाते हे नाकारता येत नाही.

4.4 पारंपारिक लावणीतील भक्तीरूप :

शृगांर आणि भक्ती हे मानवी स्वभावाचे दोन महत्वाचे पैलू आहेत. भक्तीतही प्रेमच लपलेले असते. भक्तीतून पुढे मोक्षप्राप्तीचा मार्ग खुला होतो हेही सांगितले जाते. संत आणि शाहीर या दोघांही कवींनी भक्ती आणि शृंगाराची कास धरली होती. ‘सुंदरा मनामधे भरली ’ लिहिणाऱ्या रामजोशींनी तर ‘जन्मामधे नरा करुनिघे नर नारायण गडी’ ही भक्तीपर लावणी लिहिली. ‘लटपट तुझे चालणं मोठया नखच्याचं ’ ही भडक लावणी

लिहिणाऱ्या होनाजीने ‘घनश्याम सुंदरा’ यासारखी भक्तीरसपूर्ण भूपाळीही लिहिली ‘. सगनभाऊने पंढरीच्या विठोबासाठी गाईन तव नाम नगारे हे भक्तीगीत लिहिले ”¹⁹ भक्तीचा भाव लावणीच्या चालीत अधिक भावगंधी होतो. शृंगार आणि भक्ती दोन्ही रसातून शाहिरांनी लावणी रचना करून तिची परंपरा अधिक घटट केली. गणाची लावणी, वैराग्यपर लावणी, पौराणिक कथांतील लावणी, स्थानमहिमा पर लावणी या भक्तीचीच वाट चालणाऱ्या लावण्या आहेत.

5. पारंपारिक लावणी प्रकार -

पारंपारिक लावणीत उपदेशपर किंवा पौराणिक कथांवर जशी लावणी रचना आढळते तशी शृंगारपर रचनाही आढळते. पारंपारिक लावणीचे प्रकार खालील प्रमाणे -

- 5.1 कलगी - तुरा
- 5.2 गणाची लावणी
- 5.3 वैराग्यपर लावणी
- 5.4 पौराणिक कथापर लावणी
- 5.6 स्थानमहिमापर लावणी

5.1. कलगी - तुरा मागे हा प्रकार समजून घेतलाच आहे.

5.2 गणाची लावणी -

भक्तीदृष्ट्या गणपती, गणेशाचे स्तवन केल्याशिवाय कोणात्याही कार्यक्रमाला प्रारंभ होत नाही. आपले कार्य, कार्यक्रम निर्विघ्नपणे पार पडावे यासाठी ज्या लावण्या लिहिल्या त्यांना गणाची लावणी म्हटले जाते. उदा.

आधी गणाला रंगी साजला
नाहीतरी रंग पुन्हा सुना सुना
किंवा

“ रंगराज आज महाराज गणपती ॥ धृ. ॥
 एकदंत वक्रतुंड
 हास्यवदन सरळशुंड
 फरशांकुश करिं प्रचंड
 दूर्वांकुर गंडस्यकिं दिव्य मिरवती ॥॥॥ ”²⁰

किंवा

महाराज गवरिनंदना अमरवंदना दैत्यकांदना हे मंगळमूर्ती
 ठेविं कृपादृष्टि एकदंत दिनावर पुरती
 हे स्वयंभू शुभदायका हे गणनायका गीतदायका अढळ दे स्फूर्ती
 भव समुद्र जेणे करुन सहजगति तरती ” 21

अशा गणेशस्तवनपर लावण्या भक्तीचे प्रतीक म्हणूनच येतात. आपला तमाशा, वग सुखरूप आणि यशस्वीपणे पार पडो ही यामागील भावना असते. गणेशपर स्तवनावेळी सर्व कलाकार रंगमंचावर येऊन आर्शिवाद घेतात.

5.3 वैराग्यपर लावणी -

‘प्रपंच हा मिथ्य असून ब्रह्म हेच सत्य आहे’ हे जाणून घेता यावे म्हणून उपदेश केला जातो आणि प्रापंचिक सुखाला न भुलता वैराग्य प्राप्त होऊन ईश्वराचा साक्षात्कार होतो ही भूमिका वैराग्यपर लावणी लिहिण्यामागे व सादर करण्यामागे दिसून येते. नर जन्म हा एकदाच मिळतो त्यामुळे ‘नराचा नारायण’ होण्याची संधी इथे आहे. असे मानून वैराग्यपर लावणी लिहिली जाते. उदा.

“ नर जन्मामधिं नरा करुनि घे नर नारायण गडी
 तरिच सार्थक मानवकुर्डीं ॥ धृ ॥

बा चौच्यांशी लक्ष वेळ संसार पडला गळां
 चिंतेचा पिकला मळा
 दारधनाचा लोभ टाकूनि झटकर हो वेगळा
 हा कसा उकलिशी पिळां
 धनानिमित्ते जनापुढे तूं दाविसी नाना कळा
 किती तुला मुलांचा लळा
 तूं पडुं नको यांचे भरी
 तुझ्या हे खापर फुटते शिरीं
 तुला ही गोष्ट सांगतो खरी
 आतां कर तांतडी
 ही पुनः न ये बा घडी
 तरिच सार्थक मानवकुडी ॥॥॥ ... ” 22

5.4. पौराणिक कथापर लावणी :-

पौराणिक ग्रंथातील महत्वाच्या कथांचा उपयोग करून पौराणिक कथापर लावणी लिहिली जाते. रामायण, महाभारत, शंकराच्या संदर्भातील कथा इ. चा आधार घेऊन या लावण्या लिहिल्या जातात. या पौराणिक कथापर लावण्या होत. उदा. ‘सती सुलोचना’ ही कथा पहा --

“दशमुख लंकेशाची स्नुषा सुलोचना एक सती ।
 भुज पाहूनी करी अकांत पडिले इंद्रजित रणीं पती ॥५३ ॥
 रवि कुळभूषण श्रीराम जो कां राजा ‘आयोध्यापती ।
 सितेस्तव वानरदल घेऊनी आले सुवेळा प्रती ।
 दुश्चिन्हं जाणवती सतीला गेले संग्रामापती ।
 वदनेंदु कोमेला कळाहिन वाटे सुखसंपत्ती ।

मोक्षसदन पावला इंद्राजित सौमित्राचे हाती | ” 23

यातही पौराणिक कथा रसिकांना आवडणारी आहे. शाहीर अशा पुराणकथांचा हवा तसा उपयोग करून घेतो आणि लावणी लिहितो.

5.5 स्थानमहिमापर लावणी -

या लावणीत स्थळाचे महत्व विशद केले जाते. म्हणजे हे एक प्रकारे क्षेत्रवर्णन असते. उदा. पंढरपूर, तुळजापूर, गाणगापूर इ. स्थळांचे महत्व सांगणाऱ्या लावण्या यात येतात. मुंबईची लावणीही यात मोडते. शनिवार वाढ्याची लावणीही याच प्रकारात येते.

उदा. पेशव्याच्या शुक्रवार वाढ्यचा पोवाडा राम जोशी यांनी लिहिला.

“कृष्णजन्म आनंद वाटतो गोकुळ अज हे पुणे ॥

श्रीमंतांचे मंदिर कांहिन वसुदेवनि उणे ॥ धू ॥

अद्भुत कवीचा वार पाहाहो कृत मंदिर चातुरी ॥

काय कल्पना अचाट शोभा बाहेर तसि भीतरी ॥ १ ॥

जिकडे तिकडे रंग कट्यारी खिडक्या जाळ्यावरी

ज्याणे जेथे बसुनि पहावे तेथे सुख अंतरी ॥ २ ॥

ठाई ठाई हवुद जळाचे अमृतसराचे परी ॥

स्नाने करिती संध्या जप तप किती विप्रांच्या हरी ॥ ३ ॥ ” 24

किंवा,

पठ्ठे बापूरावांनी लिहिलेली ही मुंबईची लावणी.

मंबई नगरी बडीबाका, जशी रावणाची लंका,

वाजतो डंका डंका चहु मुलकी,

रहायला गुलाबाचा फुलकी,

मुंबई नगरी सदा तरणी । व्यापार चाले मन भरुनी ,

दर्दांच्या वरुनी जहाज फिरती

आगबोटी निराळी धरती,
मंबई नगरी गुलहौशी । आल्या गेल्याची खरी काशी
स्थलमहात्म्यपर लावण्या लिहिताना त्या लावणीकाराला त्या स्थळाची पूर्ण माहिती
असावी लागते. ही स्थळवर्णपर लावणी असल्याने तिच्यातील महत्वाची सौंदर्यस्थळे
वर्णन करावी लागतात.

अशाप्रकारे पारंपारिक लावण्यांच्या प्रकारातून आणि लावणी लिहिणाऱ्या
शाहिरांच्या रचनेतून पारंपरिक लावणीचे स्वरूप लक्षात घेता येते.

6. पारंपरिक लावणीकार :

महत्वाच्या पारंपारिक लावणीकारांनी आपली रचना लिहून नावलौकिक
कमाविला आहे. विषयाचे ज्ञान, मांडणीचे भान आणि कलात्मकता या ती घटकांच्या
आधारे ज्यांनी लावणीकार, शाहीर म्हणून नाव गाजविले त्यांची नावे खालीलप्रमाणे ---

परशाराम, [1757- 1844]

होनाजी बाळ , [1764-1844]

अनंत फंदी , [1744 - 1819]

राम जोशी , [1758 - 1813]

प्रभाकर , [1755 - 1843]

सगनभाऊ [1778 - 1840]

6.1 परशाराम :

हा नाशिक जिल्ह्यातील वावी या गावचा होता. त्याचे वडील शिंंपी होते. इ.स.
1774 मध्ये जन्मलेल्या परशारामांनी लहानपणी वडील गेल्याने विठ्ठलाची उपासना

केली. गुरु देवपुरस्कर बाबा यांचे कडून अनुग्रह झाल्यानंतर त्यांनी भक्तीपर रचना करावी असे ठरवले परंतु त्यांना लावण्या व पोवाडे लिहावेत अशी गुरुंकडून आज्ञा झाली. त्यांनी तमाशाही उभा केला. स्वतःच स्वतःच्या लावण्या गाण्याचाही छंद होता. तो देखणा होता तसा निर्व्वसनीही होता.

त्याच्या लावण्या खूपच गाजल्या. दुस-या बाजीरावांसमोर त्याने आपली लावणी सादर केली बाजीरावाची जहागिरी नाकारुन त्याने तमाशे केले.

इतर शाहिरांच्या मानाने परशरामाचे अवलोकन अतिशय सूक्ष्म होते व त्याची विनोददृष्टीही प्रशंसनीय होती. त्यामूळे त्याच्या लावण्यांत खूप विषय वैचित्र्य आहे. पेशवार्ई अखेर झालेली लोकांची अगतिक स्थिती, लोकांच्या समजुती, चालीरीती यांचे चित्रण त्याने अतिशय परिणामकारक रीतीने केले आहे. सवती -सवतीचे झगडे, दोन बायकांच्या दादल्याची फजिती, शेंदाड शिपायाची फजिती इत्यादी अनेक चित्रे त्याच्या विनोद दृष्टीची साक्ष देतात. त्याची वाणी तुकारामासारखी प्रासादिक आणि प्रभावी आहे व लावण्यांची किती तरी कडवी ठाशीव व ठशठशीत आहेत. म्हणूनच --

वावी नाव गाव घनवटांत आखाडा जबरु
कोणी विरळ एखादा राहील सांभाळून अबरु ॥

ही त्याची दर्पोक्ति, त्या वेळची त्याची लोकप्रियता लक्षात घेता यथार्थ वाटू लागते ” 25

परशरामाची रचना त्याच्या प्रतिभेचा साक्षात्कार घडविते. त्याने शाहिरी काव्याच्या सर्व प्रकारांत लेखन केले आहे. ’उठ झाला प्रातःकाळ तुझे गोपाळ आले घननीळा’ यासारखी भूपाळी, सती सुलोचना सारखी पुराणकथापर लावणी, आध्यात्मिक लावणी, पोवाडा, शृंगार लावणी इ. त्याची कवने मानवी मनाचा ठाव घेण्याचा प्रयत्न करतात.

6.2 होनाजी बाळ -

होनाजी बाळ हा लोकप्रिय शाहिर दुसऱ्या बाजीरावांच्या काळात अत्यंत नावाजला होता. होनाजीने तमाशाचा धंदा गाजविला. बाळा कारजंकर आणि होनाजी शिलारखाने या

जोडीचे होनाजी बाळ हे संयुक्त नाम होय. होनाजी बाळ याने रंगाचा दरबार, खड्यांची लढाई यावर पोवा द्यांची रचना केली. पेशव्यांकडून होनाजीचा फार सन्मान झाला.

देणग्या मिळाल्या. होनाजी धार्मिक प्रवृत्तीचाही होता. कृष्ण कथेवर त्यांच्या 24 लावण्या दिसतात. तरीही दुसऱ्या बाजीचा विषय त्याला खूप जवळचा होता. स्त्री - पुरुष संबंधाची गुंतागुंत असणाऱ्या काही लावण्या होनाजीने लिहिल्या. काही लावण्यात शृंगाराबरोबर अध्यात्मही दिसते. कामज्वराने हैराण झालेल्या पतिव्रताही जशा लावणीत दिसतात तशा विरहाचे दुःख सहन करणाऱ्या नायिकाही आढळून येतात. त्यांच्या लावणीतील विलास रंगेल स्वरूपाचा आहे. सवती-सवतीतील व्देषभाव, विवाह बाब्य संबंध चित्रीत करणाऱ्या होनाजी बाळच्या लावणीत दिसते. विवाहपूर्व प्रेमाची चित्रणेही त्यांच्या लावणीत येतात.

उदा. वेळभर करसी वेरसारा धाक याचा वारे मजप्रती ।

अंधारे रात्री एकाला नको येऊ तुजवरी सांगू किती
असे म्हणणारी प्रेमिका प्रियकराला सावध करतानाही दिसते. होनाजींची प्रसिध्द लावणी म्हणजे -

तुझ्या प्रितीचे दुःख मला दावू नको रे ।

वधुन जाई प्राण घेई जगी ठेऊ नकोरे ॥

या लावणीतील एकनिष्ठ प्रेमाचा दाखला हृदयाला भिडतो. होनाजी बाळच्या लावणीत प्रेमाचा आदर्श व्यक्त होतो. होनाजी बाळ ने केवळ स्त्रीप्रधान लावण्याच लिहिल्या नाहीत तर पुरुषप्रधान लावण्याही लिहिल्या .

होनाजी बाळने आपल्या परंपरेला साजतील अशा लावण्या लिहिल्या.

उदा. “ लटपट लटपट तुझे चालणे मोठे नखन्याचे

बोलणे मंजूळ मैनेचे ॥ धृ. ॥

वय वरुषे पंधराची दिसे चंद्राची प्रभा ढवळी ।

आकृति लहान दिसे कवळी ।

दिसेनार सुकुमार मुदराखडी वेणीत आवळी ।

नरम गोजरे गाल होट पवळी ।
 रुप स्वरूपाचा झोंक दिव्य नारी लोट चवळी ।
 जशी चमके नागीन गौबळी ।
 तरुणपण अंगांत नोक मदनाचे जोराचे ।
 बोलणे ग ॥ १ ॥
 डुलत डुलत चालणे बोलणे बहु मंजुळवाणी ।
 नाही दुसरी कोणी इजवाणी ।
 दूपकी यार सरदार कैक सोडून केविलवाणी
 हिंडताही वेड्यावाणी ।
 नपडे नख दृष्टीत कुठे सृष्टीत इच्यावाणी ।
 फंदी झुरती मोरावाणी ।
 लखलखाट चकचकाट जैसे दुकान बोहऱ्याचे ।
 बोलणे ग ... ॥ २ ॥

अशी ही अप्रतिम लावणी कित्येक वर्षे मराठी मनावर राज्य करीत आली आहे.

होनाजी बाळ संवेदनशील शाहीर होते. त्यांची काव्यदृष्टी व्यापक होती. अनेक विषयांना स्पर्श करणारी त्यांची काव्यप्रतिभा पारंपारिक लावणीच्या नाना कळा व्यक्त करते. होनाजी बाळ असा जाणिवसंपन्न शाहिर होता.

6.3 अनंत फंदी :

अनंत फंदी हा सर्वात ज्येष्ठ शाहिर म्हणून ओळखला जातो. अध्यात्म फंदीच्या रचना तत्ववादी आहेत. त्यांच्या रचना पुराणापेक्षा सामाजिक आशयात / विषयात अधिक रमतात. तमाशा आणि कीर्तन या दोन्ही लोककलांमध्ये त्यानी प्राविण्य मिळविले होते. एकीकडे शृंगारिक लावण्या लिहिणारे अनंत फंदी परमार्थाचाही विचार करीत होते. पुण्यात त्यांना विशेष वाव मिळाला. त्यांचा खड्याची लढाई हा पोवाडा विशेष गाजला.

दुसऱ्या बाजीरावाने अनंत फंदी कडूनच ‘माधव निधन’ काव्य लिहून घेतले होते. अफाट कवित्वशक्ती आणि रसाळ वाणी यामुळे अनंत फंदी प्रसिद्धीस गेला. त्यांनी लिहिलेले फटके विशेष लक्षात येतात. परंतु त्यांची फारशी रचना उपलब्ध नाही.

अनंत फंदी कृष्णकथेत रमले याचे कारण त्यातील शृंगारकथा विलक्षण होत्या. त्यामागे त्यांची जशी भक्ती आहे तशी प्रणय शृंगाराची आवडही आहे. पुराणापेक्षा इतिहास त्यांना जवळचा वाटत होता. त्यांच्या लावण्यांना कौटुंबिक, सामाजिक आणि राजकीय वास्तवाचा स्पर्श झालेला दिसतो आणि अनंत फंदी यांची लेखणी किती कर्तृत्वशील होती याचाही प्रत्यय येते.

उदा. धन्य तुझे लावण्य प्रीतीचे बाण जैसे सणणी ।
 खरे सांगशील कधी तृप्त होईल गे आमचे मनानी ॥४२.॥
दोमजाला पैठणचे पातळ लफाका घे टाचेची खबर ।
 आधीच निबर जोबन त्यावर पितांबराची चोळी जबर ।
 लाल शालु जशी मशाल घरची खुशाल दोपैशाने गबर ।
 नाही कोणाची प्रभा उत्तमा तेव्हां तर्फडी मान जबर ।
 मांड्या गुडघ्या सरळ पोटऱ्या पायी जोडवी खणानी ।
 जसे घोड्याचे नाल वाजती आवाजी काळी दणाणी ।
 धन्य तुझे लावण्य ----- ॥११॥
 फार चांगली तू जर माहीत कळलीस कानोकानाला ।
 तर तुला भलताच उडविल चुना न लागेल पानाला ।
 केक विलासी अहो रात्री टपले देही दानाला ।
 टवकारुन तुजकडे च पाहतील कळा लागतील मनाला ।
 स्तनाला कधी हस्त लाविती आमची विनंती मानी ।
 तू थोराची लेक तुला आम्ही काय देवाचे दिनाती ॥२१॥
 वडिलानवडली जी काय दौलत लाखो ज्यांनी कमावली ।

तितके तुज अर्पिले परंतु काहीच नाही जमावली ।
 असे चांगुलपण तुझे धन्य मातेच्या उदरी समावली ।
 अटाकाट शहाणी युक्ती युक्तीने पाहून जमावली ।
 अजीरती कुल खण्णी झाले हिंडू लागले वनानी ।
 नयन तुझे पाहता मृगांनीच तोंड खुपसले जनानी ॥ धन्य ॥ धृ. ॥
 कोटयावधी तुज पैसां देऊ तूं खा नारी तूप साखर ।
 जशी चंद्राला दशी वहावी घ्या आमची भाजीभाकर ।
 दोनी हस्तक विसरें मस्तक जसें तुझ्या घरचे चाकर ।
 मनामधी समजून उमजून घाल आम्हावरती पाखर ।
 अनंत फंदीचे छंद जसे कटिबंद जडन नवी झानानी ।
 लांगे लुंगे कवि ना ठरती जशा भोरड्या मनानी ॥ ४ ॥” २७

अनंत फंदीच्या या रचनेत स्त्रीच्या सौंदर्याने व शृंगाराने पिसाटलेला नायक दिसतो .प्रणय आणि शृंगाराची ही रसाळ रचना मनाची पकड घेते.यातील उत्तानपणा भडक वाटला तरी प्रणयाचा संदर्भ अस्त्याने तो यथोचितच वाटावा इतकी ही रचना महत्वाची वाटते. त्यांच्या लावणीतील शृंगारभाव मनाला भूरळ घालणारा आहे. अनंत फंदीची लावणी रांगड्या शृंगारात जशी रमते तशी अध्यात्माच्या भक्तीरसातही रमते.

6.4 रामजोशी :

पंडिती कविता आणि शाहिरी कविता यांना जोडणारा शाहिर कवी म्हणजे रामजोशी होय.सोलापूरच्या बेदशास्त्रसंपन्न घराण्यात जन्मलेले राम जोशी शाहिरी कवितेकडे वळले. धोंडिबाच्या फडात लावण्या लिहून ते प्रसिद्धिस आले. काही दिवसांनी कथा -कीर्तने करून उधळ्या स्वभावापायी व व्यसनापायी मिळविलेले द्रव्य वाया घातले. त्यांच्या सोबत असणाऱ्या बयाबाईने लावण्या गायल्या. राम जोशींच्या नावे शंभर लावण्या सापडतात. चार- पाच पोवाडेही सापडतात. पुराण, इतिहास आणि वर्तमान यांच्या

धाग्यांनी राम जोशींची कविता व्यापलेली आहे. शिवकथा, कृष्णकथेवरही त्यांनी लावण्या लिहिल्या. प्रणय आणि शृंगार हा त्यांच्या कवितेच्या मूलाधार आहे. शृंगार आणि आध्यात्म याही गोष्टी त्यांच्या रचनांत आढळतात.

‘पंद्रपूर क्षेत्र वर्णन, गिरी बालाजी, शिव - शक्ती, बार्षी भगवंत, रामकथा अशा विषयांवरील त्यांची लावणी अध्यात्मिक व भक्तीरसप्रधान आहे. कृष्णकथेवर त्यांनी अधिक लावण्या लिहिल्या . गौळणी व कृष्ण यांची प्रणय क्रिडा यात व्यक्त होते. त्यांची ‘चंद्रावळा’ ही प्रतिमा विशेष आहे . पारंपारिकता हा त्यांच्या अध्यात्मिक लावणीचा विशेष गुण आहे. त्यांनी रासक्रिडेवरही लावण्या लिहिल्या. रामजोशी हा जसा तमासगीर तसा कीर्तनकारही होतो. मोरो जोशीशी भेट झाल्यावर त्यांच्या काव्यशैलीचा परिणामही राम जोशींवर झाला.

राम जोशी हा दोन एकांतिक टोकांचा संगम होता. पांडित्य आणि पाचकळपणा, विव्दता आणि ग्राम्यता, वैराग्य आणि व्यसनांधता यांचे काही अलौकिक मिश्रण त्याच्या चरित्रात आणि कवितांनाही आढळते. ²⁸

राम जोशींच्या व्यावहारिक व वाङ्मयीन जीवनाचा हा आरसाच होय . राम जोशीच्या रचना मात्र विलक्षण वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

उदा. राम जोशींची ही गाजलेली रचना पाहता येईल.

“सुंदरा मनामध्ये भरली जरा नाही ठरली हवेतित शिरली मोत्याचा भांग ।

अरे गड्या हौस नाही पुरली म्हणोनि विरली पुन्हा नाही फिरली कुणाची सांगा ॥धृ. ॥

जशी कळी सोनचांफ्याची न पडु पाण्याची दृष्टी सोन्याची जी नार ।

अति नाजुक तनु देखणी गुणाची खाणी उभी नवखनी चहुन सुकुमार ।

जशी मन्मथ रतिधाकटी सिंहस्य कटी उभी एकटी गळयामध्ये हार ।

अंगी तारुण्याचा बहर ज्वानिचा कहर मारिते लहर मदन तलवार . ²⁹ ही

अशी दीर्घ लावणी आहे. शब्दचमत्कृतीचा व शाहिरी रचनेचा हा उत्तम नमुना आहे. स्त्री सौंदर्याची वर्णने करता करता स्वतःच्या भावभावनेचा पसाराही इथे मांडला गेला आहे. हा

नाजुक तिच्या विषयीची अशा आकांक्षा स्पष्ट करतानाच आपला रंगेलपणाही व्यक्त करतो. इथेही पंडिती कवितेची आठवण होते. ती राम जोशींच्या शब्दरचनेची कळा पाहताना. शृंगार शाहीर म्हणून त्यांची ओळख इथेही होते, पारंपारिक लावणीची शब्दकळा आणि आशयाची मांडणी पाहण्यासाठीचे हे उत्तम उदाहरण ठरते त्यात शंका नाही.

6.5 प्रभाकर -

पारंपारिक शाहिरी कवितेत प्रभाकर हे नावही फार महत्वाचे आहे. नाशिक जिल्ह्यातील गंगापूर या गावी ते राहत नंतर प्रभाकर पुण्याला गेले. कारकुनी करत असतानाच त्यांच्या संबंध तमाशातही आला. गंगु हैबतीच्या फडाशी त्याची ओळख झाली. प्रभाकर बाजीरावची मर्जी होती. त्यांनी बाजीरावांवर पोवाडेही लिहिले. पेशवाईनंतर त्याची वाताहत झाली. त्याच्या उत्तान शृंगारपर लावण्या फार गाजल्या. प्रणय आणि शृंगारात त्यांची कविता आढळते. काही रचनांत पारंपरिक आध्यात्माही लक्षात येते. भारतीय आदर्शवादाचे चित्र त्यांच्या शिवकथा, रामकथा, कृष्णकथा या रचनेतून दिसून येते. कामातूर स्त्री - पुरुषांची मनोगतेही त्यांच्या शृंगारपर लावण्यात आढळतात.

प्रभाकराला हिंदी - उर्दू भाषांची उत्तम जाण असल्याने काही प्रमाणात त्यांच्या रचनेत ते प्रतिबिंब दिसते. कृष्णकथेवर त्यांची गोपीगीतेही आहेत. पुराण काळातील रचनेत स्त्री प्रतिमांचा प्रभाव अधिक आहे. काही रचनांत विठ्ठल भक्तीही आढळून येते.

प्रभाकरने पोवाडेही लिहिले. त्यात खड्याच्या लढाईचा पोवाडा विशेष आहे. तर सवाई माधवरावांच्या मृत्यूचा पोवाडा कारुण्यशील आहे. प्रभाकराने कौटुंबिक व सामाजिक वास्तवावर अधिक लावण्या लिहिल्या. कामातूर स्त्री-पुरुषांच्या भावनांचे चित्रणही विविध लावण्यांत आढळते. नायिका प्रधान व स्त्री केंद्री लावण्यांची संख्या जास्तच आहे.

विरहाने व्याकुळ झालेल्या पत्नीच्याही लावण्या आहेत. तसेच विवाहित स्त्री आपल्या नवज्याएवजी प्रियकराशी अंगसंग करते अशीही लावणी आहे. विवाहबाब्य संबंध हा प्रभाकराच्या लावणीचा एक खास पैलू आहे. परंपरागत कौटुंबिक नात्याला विरोध करून ही

प्रेयसी आपली कामभावना पूर्ण करु पाहते. कधी नवी नवरीही आपले दुःख व्यक्त करते. एखादी दुदैवी प्रेयसी प्रियकर दुरावल्याने मनातली व्यथा सांगते. कुणी प्रेयसी आपले बलिदान देऊ पहाते. आक्रमक पुरुषाचा त्रास व्यक्त करते, आपल्या षंड पतीचा धिक्कार करते. एखादी स्त्री पुरुषजातीवर चिडते तर पुरुषही आपल्या भावना लावणीतून अभिव्यक्त करतात.

प्रभाकराच्या लावण्या स्त्री - पुरुषांतील समस्यांवर लक्ष देतात. स्त्री - पुरुषांची मानसिकता स्पष्ट करतात.

प्रभाकराची एक लावणी उदाहरणादाखल घेऊ या. 'पहाट फारच झाली ...'

उठा उठा हलविते आता पहा पहा पहाट फारच झाली
 व्हा जाग्रत प्रियकरा कुणाची खरी नौबत वाजुन राहिली ॥ थृ. ॥
 करुन मघां जितबंदी सख्या पुढे स्वतःच विनविले सरले ।
 हाका आरोळ्या देति भयंकर मार्ग चुकून डोंगरी शिरले ॥
 कठिण घाट आज म्हणून मुळी आधी फकीर आणि ढाले फिरले ।
 अजुन आपण निद्रिस्त तमामधी होती मुक्काम फारच दुरले ॥
 ॥ चाल ॥ पहाटेंचि झोप अतिगोड केवळ शरकरा ।
ठुठं नये वाटते खरेच किं हो प्रियकरा ॥
 सुखरुप शयन मजलिस गल्यावर करा ॥
 ॥ चाल ॥

सगुण गुण गंभीरा तुला कशी दुपारचि र सोसेल काहिली ॥"30

प्रभाकराने अशाप्रकाराने स्त्री भावनेची मांडणी केलेली दिसते.

6.6 सगनभाऊ -

मुसलमान असूनही मराठी भाषेची उत्तम जाण असणारा सगनभाऊ त्याच्या रचनेत देवादिकांचे कितीतरी संदर्भ देतो. विठ्ठलाच्या भक्तीत रमतो . पोवाडे लिहिणारा सगनभाऊ लावणीत शृंगाराचे बाह्यवर्णन करण्यापेक्षा मनातल्या भावभावनांना विशेष महत्व देतो. तो जेजुरीचा असल्याने पुण्यात त्याला फार काळ राहता आले. त्याचा फड होता.

बाजीरावाच्या जीवनावर त्याने काही लावण्या लिहिल्या पानपत, खडकीची लढाई हे त्याचे पोवाडे विशेष प्रसिध्द झालेले होते. सगनभाऊंची 19 व्या शतकातली शेवटची शाहिरी कविता म्हणून मानली जाते.

सगनभाऊ मुसलमान असल्याने त्यांची कविता पुराणपासून काहिशी दूरच राहिली. त्यांचा एक पारंपारिक गण शिवकथेवर आधारित आहे.

सगनभाऊंची लावणी मात्र काहिशी आध्यात्मिकता दर्शविते. उदा. ‘अर्जविनंती ऐका’ , ‘आम्ही मुशाफिर लोक, काशीचे राहणार’ अशा काही लावण्या होत. त्यांच्या बोधपर लावण्याही आहेत. त्यांची सामाजिक प्रबोधनाची आस त्यातून दिसून येते .त्यांच्या लावणीतील सखी अनेकदा तिच्या सरव्याला बोध होण्यासाठी उपदेशाची करणारी आहे.

तरीही प्रणय-शृंगारपर लावण्याही सगनभाऊंची शाहिरी कविता उत्कषिती पोहोचली. पातीव्रत्याचे उन्नयन करणाऱ्या लावण्याही त्यांनी लिहिल्या. ही स्त्री आपल्या पातिव्रत्याचे महत्वही सांगते. म्हणूनच ---

‘प्रित ठेवाल का मजवर लागेन तुमच्या पायाला ,
मिळाली ज्योतिस ज्योत ,
उभयतांच्या मनी हिरवे वस्त्र ,
दासी मी तुमची निरंतर,’ अशा ओळी येतात.

याशिवाय त्यांच्या कितीतरी लावण्यात रंगेल शृंगार आढळतो. कुठे कामातूर विरही पत्नी आहे तर कुठे बाहेरख्याली पती आहे. पातिक्रत्य जसे दिसते तसा व्यभिचारही दिसतो.

विवाहबाह्य संबंधाबरोबरच विवाहपूर्व संबंधाच्याहि लावण्या आहेत. स्त्रियांप्रमाणेच पुरुषांची मनोगते व्यक्त करणाऱ्याही लावण्या दिसतात. त्यांच्या लावणीतील स्त्री प्रणयोत्सुक तशी रंगेल आहे. उदा.

आले माहेरचे पत्र सख्याला विनवणी सांगा ।

कृपा असावी मजवर ऐशी प्रार्थना सांगा ॥४१॥

मोकळे नाही पत्र लखोटे करून पाठविले ।

येतांक्षणी प्राणविसावा किंचित जवळ नाही ठेविले ॥

दोन्ही कागद वाचुन पहावे काम आहे लिहिले ।

आत्मराज तुम्ही माझे तुमच्या शळ्कामधे पोहोले ।

जे हृदयाची मित्र त्याला नाही सांगितले ।

ही शेवटची भेट मी तर मेल्याहून मेले ।

फार तुम्हा छळिले जसे बोलिले तागा ॥ १ ॥ ... "31

सगनभाऊंच्या लावण्यातील आशय मनाला भिडणारा असा आहे. पारंपारिक लावण्या लिहिण्याचा प्रमुख शाहिरांनी लावणीचे विषय आणि त्यांची मांडणी - शैली स्वतःच्या लौकिकाला साचेल तशी केल्याचे स्पष्ट होते.

अशा प्रकारे पारंपारिक लावणी आणि शाहिर यांच्या मराठी काव्यातील योगदानाचा सारांशाने परामर्श घेण्यात येतो. बहुजन समाजाला उपदेश करण्याबरोबरच त्यांनी राष्ट्रीय उन्नयनाचेही कार्य पार पाढले आहे. भक्ती आणि शृंगार यांची मुक्त उधळण करीत लावणी रचनेचे सौष्ठवही सिद्ध केले आहे.

त्यानंतरचा टप्पा आधुनिक कालखंडाचा व लावणीचा आहे त्याचाही विचार करु.

7. आधुनिक लावणी : स्वरूप, प्रकार व लावणी प्रकार -

7.1 स्वरूप विचार :

आधुनिक कालखंडात लावणीचे स्वरूप काहीसे बदलले. शृंगार रसाच्या विविध छटांकडे लावणीकारांनी भावदृष्ट्या पाहिले आहे. भक्तीरसाचा ओघ फार कमी होऊन आधुनिक लावणी शृंगाराबरोबरच उत्तानतेकडे झुकली आहे. द्वैअर्थांनी ती अधिकच अशिल्लतेकडे जाऊ लागल्याचे चित्र दिसते. तसेच गीत आणि लावणी या प्रकारांत काहीशी सरमिसळही झाली असे लक्षात येते.

आधुनिक लावणी लोककलेच्या विविध प्रकारांशी मिळून जाताना दिसते. ही लावणी साजशृंगाराची जवळीक अधिक प्रमाणात साधते. आशयापेक्षा अभिव्यक्तिकडे तिचा ओढा जाणवतो.

आधुनिक कालखंडात लावणी लिहिणारे शाहीर आहेत असे म्हणता येत नाही. कवी / कवयित्री असणाऱ्यांनीही काव्याचे प्रकार हाताळताना ‘लावणी’ हा प्रकारही हाताळल्याचे जाणवते. आधुनिक लावणीचा विचार करताना लावणी आणि गीत यांच्यातील साम्याचाही विचार करावा लागतो.

गोंधळासारख्या लोककलाप्रकाराशी लावणीचे साधर्म्य आहे. कारण गोंधळात गण आणि गौळण असते. तर जागरणात वाघ्या - मुरळी असतात. लावणीच्या जवळ जाणारी गीते या दोन्ही धार्मिक विधीत गायीले जातात. दोन्हीतही शृंगाराची उधळण असते. ओवी ही लावणीच्या रूपाजवळ जाते. यमक आणि ताल ओवी प्रमाणे लावणीतही असतो.उदा .

महिन्या मधी ग महिना । शिमगा उगविला
सारंग पती ग पती माझा
कोऱ्या वनी मेथला ॥ थृ ॥
मार व्हतीच्या हावदावर
देऊ आंघुळीला ।

जायाची घाई गं जायाची घाई

दर्शनाला --- ॥

ही ओवी लावणीच्या रुपात सामावून जाते.

आधुनिक कालखंडातील लावणी नव्या रुपात आविष्कृत होताना दिसते. या काळात कवी / कवयित्री शिकलेल्या असल्याने त्यांनी जुने व संस्कृत मिश्रीत प्राकृताचे शब्द टाळून नवे शब्द घडविले. त्यातून त्यांच्या प्रतिभेचे दर्शन घडते. आधुनिक लावणी संहिता व लावणीचे रचनाकार यांचा विचार करु.

7.2 आधुनिक लावणीचे प्रकार -

आधुनिक लावणी नव्या अभिव्यक्तीत साकार झाली. तिचे काही प्रकार आहेत. हे प्रकार चालवरुन पडलेले दिसतात.

अ] छक्कड लावणी :

चालीतली गतीमानता हे या लावणी प्रकाराचे वैशिष्ट्य आहे. द्रुत चालीतही लावणी गायली जाते. यात सहा ओळींचे कडवे असते. जुन्या तमाशात नाचे लोक ही लावणी सादर करीत . त्यामुळे 'छक्कड ' हा प्रकार अस्तित्वात आला असावा .

आधुनिक काळात छक्कडचे एक चांगले उदाहरण पहा -

“ माडीवर खेळते ग खेळते मी झोका
कुणी घाली शीळ मला कुणी घाली हाका
माडीवर खेळते ग खेळते मी झोका --- ॥ धृ. ॥
मोकळे ग चोळीचे हे बंध अजून मोकळे
टकामका पाहण्याला ग दहा डोळे टपले
गर्दीमधी मारून धकका साधितो ग मोका

माडीवर खेळते मी ----- ॥ १ ॥

सोळा वर्ष सरली मला झाला एक महिना

पालखीतून सजन मला अजून का गं नेईना

परवा राती त्याची मिठी साधला ग मोका

माडीवर खेळते मी ----- ॥ २ ॥³²

आ] जुन्नरी लावणी -

या लावणी प्रकाराची चाल धावती असते. परंतु यातील गद्याचा भागही त्याच गतीने म्हणावा लागतो. जुन्नरी लावणी जीवनाचा उपदेश कथन करण्याचा प्रयत्न करते . अनंत फंदी याने 'उपदेशपर फटका ' लिहून ठेवला आहे.

“लंडे गुंडे हिरसे तटू ह्यांची संगत धरु नको ।

नरदेहासी येऊन प्राण्या दुष्ट वासनां धरु नको ॥४॥

भंजी चंगी बटकी सटकी ह्यांच्या मेळ्यात बसू नको

बिकट वाट दहिवाट नसावी मार्गा सोडू नको ॥³³

इ] वगाची लावणी -

कथा प्रधानता हे या लावणीचे वैशिष्ट्य आहे. या लावणीची चाल वगाची असते. जे कथानक सादर करावयाचे त्याचा सारांशच वगाच्या लावणीत असतो. वगाची लावणी तमाशात मुख्य रूप धारण करणारी असते. तसे पाहता हीच 'नांदी' असते. ही लावणी आजही आहे.उदा .

‘कुणा देशात अमुक शहर । तिथे राज्य करी तयाचा नरवीर ’

अशा रचनेतून त्या राजाच्या जीवनाचा भाग सांगितला जातो.

ई] बालेघाटी लावणी -

या लावणीत दुःख, विरह असतो. चालीवर रचलेली नवी रचना यात असते.
मनातील भावनेला इथे महत्व असते.उदा .

नार लावण्यरूपी हो मी
माझी प्रीत तुम्हाला वाहिली
तुमची साथ आठवली की
कधी जीवाची होती या काहिली ॥धृ. ॥³⁴

या लावणीतील विरहभावना व सख्याच्या आठवणी डोळे भरुन आणणाऱ्या
आहेत.

उ] धावती लावणी -

हिलाच झडती लावणीही म्हटले जाते. या लावणीत फार सखोल वर्णन केले जात
नाही. शब्द, भावना, लालित्य यांचा फारसा विचार न करता साधी गंमतीदार रचना म्हणजे
धावती लावणी होय. उदा. परशारामची 'दुघड नार' ही लावणी
'दुघड नार नवव्याला शिकवी म्हणे वेगळे निघा ।
जहा मर्दी संसार दाविते करुन तुम्हाला बघा '

वेगळे होऊ पाहणाऱ्या स्त्रीने नवव्याचे , संसाराचे केलेले वर्णन अगदी वरवरचे आहे.

ऊ] हौद्याची लावणी -

चौकाची रचना असलेली ही लावणी होय. अनेक चौक मिळून ही लावणी सादर
होते. चौकाच्या ओळी अनिश्चित असतात. अनेकदा प्रत्येक चौकाची चाल वेगळी असते.
पारंपारिक व आधुनिक प्रकारातही लावणी मोडते.

आधुनिक लावणीने मात्र या प्रकारातही बदल केले. कर्वींनी मनाला भावलेल्या
चालीत लावण्या लिहिल्या. यात शांता शेळके, म.पां. भावे, पंढरपुरचे ज्ञानोबा उत्पात ,

निसर्गकवी ना.धों. महानोर , बाबा सौदागर, राम मोरे, रविराज सोनार, चंद्रकांत जोशी, पी.सावळाराम, ग.दि .माडगुळकर, दादा कोंडके असे कितीतरी लावणीकार येतात. उदाहरणादाखल काहींचा विचार करु.

7.3 काही आधुनिक लावणीकार -

1. शांता शेळके - आधुनिक काळातील महत्वाच्या कवयित्री म्हणून शांताबाईचे नाव घेतले जाते.

‘शालू हिरवा पाचु नि मरवा वेणीति पेडी घाला
साजणी बाई येणार साजण माझा ’

अशी अत्यंत सुंदर लावणी त्यांनी लिहिली. आत्मसंवादी स्वरुपाची ही लावणी शृंगाराविषयी ती स्त्री आपले मत व्यक्त करते.

2. जगदिश खेबुडकर -

मराठी चित्रपटासाठी विविध व विपुल लावण्या लिहिणारे जगदिश खेबुडकर होत. कथात्मक आणि नाट्यात्मक लावणी लिहिणारे खेबुडकर भावात्मक आणि वर्णनात्मक लावण्याही लिहित. त्यांच्या लावणीत रुपकात्मताही दिसते. खेबुडकरांनी अनेकदा नव्या शब्दप्रयोगांची निर्मिती केली. सादरीकरणाची लावणी हे खेबुडकरांच्या लावणी रचनेचे वैशिष्ट्य होते. बैठकीची व खडीची लावणी त्यांनी भरपूर प्रमाणत लिहिली. उदा.

तुज्या काळजाच्या घडाळ्यात किती वाजलं ।
काय सांगू रातीचं बारा वाजलं ॥ धू .॥
झाली मध्यान रात गं बाई ।
अजुन रायाला पत्या न्हाई
वारा बी मेला फिरकंना अन्

घामानं अगं माझं लई भिजलं ॥ १ ॥
 काटा सरकत जाई फुडं
 डाव्या डोळयाची पापणी उडं
 दारं खिडक्या बंद असूनी
 कोन्यात कोनतरी कुजबुजलं ॥ २ ॥
 चोर कोन्यात होता उभा
 त्यानं माज्यावर घराला दबा
 भिऊन सख्याला मिठी मारली
 बघुन त्याला माजं डोळं लाजलं ॥ ३ ॥

ही नाटयात्मक लावणी लिहिण्या खेबुडकरांनी अत्यंत सकस, सुंदर लावण्या लिहिल्या .
 उदा. 'कुण्या गावाचं आलं पाखरुं ' ही त्यांची गाजलेली लावणी आहेच. आधुनिक
 लावणीकारात त्यांचे नाव मोठे आहे. " खेबुडकरांच्या लावणीने आपले सादरीकरण
 विविध प्रकारांनी केले आहे. त्यांची लावणी कधी गवळणीच्या रुपात सादर होते तर कधी
 बैठकीच्या रुपातून तर कधी फडाच्या स्वरुपातून प्रकट होते. त्यांच्या भावनात्मक,
 वर्णनात्मक अंगच्या अनेक लावण्याही महायला मिळतात. कधी कधी त्या लावणीने
 रुपकात्मतेचा आधार घेऊन चित्रपटातील प्रसंग अधिक गडद केलेला असतो, उठावदार
 बनविलेला असतो. ॥ ३५
 तर जगदिशा खेबुडकरांनी अगदी आधुनिक लावणीची केलेली एक रचना पहा.

तुमच्या राणीचा काढा रुसवा
 आता हिरीला इंजन बसवा ॥ धृ. ॥
 मेहनत करून पिकवा मोती
 मारा ऐदान दगडावरती
 थोड्या अंतरावर बाग फुलवा

फायदा होईल हातोहात
 नका पावसाची पाहू वाट
 आता हिरीला इंजन बसवा ॥ ॥ ॥
 वर वर पाहता ही लावणी शेतकऱ्याला काहीतरी सांगते परंतु या लावणीत सुप्त शृंगार
 चित्रीत केलेला दिसतो. गीतकार खेबुडकर लावणीकारही होते.

3. ज्ञानोबा उत्पात :

आधुनिक लावणीत चमकणारे नाव म्हणजे ज्ञानोबा उत्पात होय. त्यांचा आवाजही
 सूरेल आणि लयबध्द होता. सूर, लय आणि शब्द या तिनही लावणी घटकांवर त्यांची
 हुकूमत होती. ‘घुंगुरचाळा’ या संग्रहात त्यांच्या लावण्या समाविष्ट आहेत. या संग्रहातील
 लावण्या लावण्यवतीच्या मनाची अस्वस्थता व्यक्त करणाऱ्या आहेत. ते स्वतः आपल्या
 लावण्या गात तेव्हा हातवारे व डोळयांच्या, चेहऱ्याच्या आशयगर्भ हालचाली करीत.
 त्यांच्या तशा सूचक अभिनयातून नेमका अर्थ रसिकांपर्यंत पोहोचवला जाई. ते स्वतः
 लावणी सादरीकरणाचे कार्यक्रम करीत.

उदा. उभी राहून माडीवरती वाट पाहिली काल
 वाटलं होतं तुम्ही याल,
 राया वाटलं होतं तुम्ही याल ॥४२ ॥
 तुमच्या आवडीचा शालू नेसले
 चोळी किनखापी लाल
 तुमच्यासाठी तयार ठेवते
 नरम गुलाबी गाल
 वाटलं होतं तुम्ही याल ---- ॥४३ ॥

ज्ञानोबांनी ही लावणी सादर करताना माडीवर सख्याची वाट पाहणाऱ्या सखीचा अभिनय
 चेहऱ्यातूनच व्यक्त केला. आधुनिक कालखंडातील लावणी रचनाकागात ज्ञानोबा उत्पातांचे

नाव फार सरस आहे. पंढरपुरला राहूनही त्यांनी लावणीची सेवा केली. शब्दांची मांडणी आणि चाल यातून त्यांनी मनोभावना अभिव्यक्त केल्या. रसिकांनी जुन्या लावण्या न ऐकता ज्ञानोबांच्या लावण्यांना उत्सर्फुतपणे दाद दिली, ठेका धरला. जुन्या लावणीला नवे रुप देऊन ती रुबाबात सादर केली. आधुनिक काळातील शृंगाराच्या विविध छटा लावणीतून अदा केल्या. या कुलीन लावणीत शृंगार आहे पण ती अशिलल नाही. आधुनिक लावणीतले हे ठसठशीत उदाहरण आहे.

3. रविराज सोनार -

हे तरुण कवीही पंढरपुरचेच आहे. ‘आम्ही गोकुळच्या गोपीका’, ‘इष्काचा दरबार’ यात सोनार यांच्या लावण्या समाविष्ट आहेत. ‘आम्ही गोकुळच्या गोपिका’ मध्ये गोपिकांचे कृष्णावरील प्रेम, बेचैनी आणि समर्पण भाव दिसतो. गेयता हे या गौळणीचे वैशिष्ट्य आहे. ‘इष्काचा दरबार’ मध्ये शृंगाराची मुक्त उधळण करतात.

“ त्यांच्या लावणीत प्रतीक्षा , मीलन, विरह, आव्हान, वंचना, शृंगार , विप्रलभ शृंगार अशा लावणीच्या अनेक छटा आहेत. वासक सज्जा , अभिसारिका , कालान्तरिता, शबदी अष्टनायिकेतील काही नायिका कवीने या लावण्यात चितारल्या आहेत. सोळा शृंगार, ज्वानीचा अग्नी, पिकल्या पानाचा त्रयोदशगुणी विडा, चिकणं देखणं रुपडं, पदरावरती नाचरा मोर , रुसवा ,ध्यानी मनी स्वप्नी रायाचेच दर्शन, स्मरण ही लावणी वाढमयातील प्रतिके यात प्रतिबिंबीत झाली आहेत. त्यामुळे हा लावणी संग्रह रामजोशी, होनाजी बाळा, सगनभाऊ यांचा वारसा सांगणारा आहे.”³⁶

आधुनिक कालखंडातील एक महत्वाचे लावणी रचनाकार म्हणून त्यांचा गौरव होतो आहे. त्यांच्या लावणीत शृंगाराच्या विविध छटा आविष्कृत होतात.उदा.

‘ कुशीत असूतही माझ्या राया

स्वप्नात आला तुम्ही

इष्काच्या दरबारी गोंधळ झाला

कसं सांगू तुम्हाला --- ॥ थृ ॥'

[इष्काचा दरबार , पृ.18]

किंवा - धाक तुमच्या नजरेचा राया
 ती मजवर रोखून धरु नका
 काही भाव वेगळे ठेवोनिया
 सख्या इशारे मजला करु नका ॥ थृ ॥

[इष्काचा दरबार , पृ. 44]

अशा अनेक लावण्यातून स्त्री मनातल्या भावना त्यांनी चित्रित केल्या आहेत. मराठी आधुनिक लावणीत त्यांना स्थान मिळते.

5. ना. धों. महानोर -

आधुनिक लावणीत गीतकार व निसर्गकवी ना.धों. महानोर यांना विशेष स्थान आहे. पळसखेड सारख्या खेड्यातील निसर्ग प्रतिमांचा / प्रतिकांचा खूप वापर होतो. त्यांनी लावणी - गीत यांच्या रेषा एकत्र केल्या व आपला वेगळा ठसा उमटविला . प्रीती-शृंगार यांची मांडणी ज्या शब्दांतून ते करतात ते शब्द त्यांच्या मनातून येतात. स्त्रीविषयक भावनांची मांडणी करताना निसर्ग आणि प्रणयाचा ते सहज उपयोग करुन घेतात. ‘राया तुम्ही जाळ्यात पाखरु ’ , ‘राजसा जवळ जरा बसा’ सारखी लावणी , ‘पिवळ्या पंखाचा पक्षी नाव सांगेना’ या रचना विलक्षण लोकप्रिय झाल्या. स्त्री सौंदर्याचे नि भावभावनांचे चित्रण ते निसर्गाला साक्षी ठेवूनच करतात. त्यांच्या लावणीतील शृंगार भावना सूचकतेच्या पातळीवरही जातात. शृंगाराची मुक्त उधळण करणाऱ्या त्यांच्या लावण्या लौंगिकतेकडे जास्त झुकतात. तरीही त्यांची लावणी मनात रुजते, ताल धरते. विशेषतः लता मंगेशकरांनी गायलेल्या लावण्या मनात रुजलेल्या आहेत. स्त्री भावनेची प्रखर संवेदनशीलता हे महानोरांचे खास वैशिष्ट्य आहे .

उदा. ना.धों. महानोरांची एक गाजलेली लावणी पहा.

राजसा , जवळी तरी बसा
 जीव हा पिसा तुम्हाविण बाई
 कोणता करु शिणगार
 सांगा तरी काही ॥४॥
 त्या दिशी करुनि दिला विडा
 पिचला माझा चुडा
 बहर भलताच
 भलताच रंगला काथ , लाल ओठात ॥५॥
 या तुम्ही शिकविल्या खुणा
 सख्या सजणा देह सकवार
 सोसता न ये असे दिले अंगार ॥६॥
 मी ज्वार नवतीचा भार
 अंग जरतार ऐन हुरड्यात
 तुम्ही नका जाऊ साजणा
 दिवाणी रात --- ॥३॥
 राजसा जवळी तरी बसा
 जीव हा पिसा तुम्हाविण बाई ॥

6. इलाही जमादार -

यांची गळ्याल रचना फार प्रसिध्द आहे. परंतु त्यांनी लावणीही लिहिली आहे.
 आधुनिक शब्दवैभव हे त्यांच्या रचनेचे वैशिष्ट्य आहे. कधी शब्दरचना साधी सोपीही
 वाटते . जवानीच्या हंगामात इलाही जमादार यांचे मन हलके होते. ते भाव कोमल होते.
 तारुण्याचा सोस हा घटक त्यांच्या लावणीत वारंवार येतो. उदा.

करीन म्हणते लगीन औंदा गाठीत आले विशी

सांगा राहिल राया कशी कपाविना ही बशी ॥ धृ. ॥

पाहून मधाचं पोळं

उभ्या गावास लागलं खूळ

सांगा कुठवर जपून ठेवलं

मधास ही मधमाशी ॥ 1 ॥

‘बरखा सातारकर’ या चित्रपटात ही रचना झाली असून अगदी साध्या शब्दांतून शृंगाराचे चित्र यात उमटविलेले दिसते. इलाही जमादार लावणीपेक्षा गीत आणि गङ्गल उत्तम लिहितात यात वाद नाही.

7. चंद्रकांत जोशी :

‘मैत्रीण’, ‘चंद्रपर्वातील आत्मसूत्रे’, ‘बापू’ ही तुमचीच का लोकशाही ? ’ अशा कविता संग्रहातून चंद्रकांत जोशी यांची कविता आली आहे. ‘साजण छैलछबेला’ हा चंद्रकांत जोशी यांचा 50 लावण्यांचा संग्रह प्रकाशित झालेला आहे. नवीन शब्दकळा हे त्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य लावणीतही दिसते. शृंगार हा त्यांच्या लावणीचा पाया आहेच. विशेष म्हणजे त्यांची प्रत्येक लावणी एक कथा साकार करते, स्त्री मनातल्या अनेकविध भावभावनांचा पट मांडते. या लावण्या परंपरेच्या लयीत येतात आणि आधुनिक होऊन जातात. उदा.

"ती : गाल गुलाबी अटकर बांधा

ओठी रंगल्या आठवणी

अहो राया मला घेऊन या पैठणी ॥ धृ. ॥

कोरस : भल्या दुपारी जा हो बाजारी लगबग जाऊनि

द्या या हिला आणून द्या पैठणी ---

ती : हात लावतां पानं मिटती

वेल अशी मी लाजाळू गं

विळखा पडता कमरेभवती
 फुलली कळी तुझी सांभाळू गं
 रंग ज्वानीचा हा गुलकंदी व्हा ना माझं घरधनी
 राया मला घेऊन या पैठणी ---- ॥ १ ॥ ३७

अशा तळेचा मराठी लावणीचा खानदानी बाज त्यांच्या अनेक लावणी रचनांत दिसतो.
 शब्दकळेचे वैभव आणि आशयाची दिमाखदार मांडणी हे त्यांच्या लावणीचे वैशिष्ट्य
 आहे.

अशा प्रकारे आधुनिक लावणीत काही नमुन्यादाखल उदाहरणे पाहिली.
 साठेतरी कालखंडातही लावणीच्या रचनेत, सादरीकरणात बदल झालेले दिसतात. परंतु
 रसात्मकदृष्ट्या लावणी कुठेही कमी पडलेली आढळत नाही.

8. निष्कर्ष :

1. पेशवाई पूर्वीपासून ज्या भेदिक लावण्या व तमाशाचे फड चालू होते त्यावर दक्षिण महाराष्ट्रातील तमाशाची छाया पडली, आणि त्यातूनच संगीतबारी हा लोककलाप्रकार निर्माण झाला.
2. ग्रामदेवतांच्या जत्रेत संगीतबारी येत तेव्हा तिला 'हाजन्या' देण्याच्या प्रकारात समाविष्ट केले जाई.
3. कोल्हाटणी समूहाने मिळून जो नाच करीत तो संगीतबारीचाच प्रकार आहे.
4. संगीतबारी बिदागीवर चालत असे.
5. संगीत बारीतील स्त्रियांना समाजात हिन स्थान दिले जाते.
6. संगीत बारीचा आज पूर्वीचा लौकिक राहिलेला नाही.
7. संगीतबारीकडे कलात्मकदृष्ट्या पाहिले जात नाही. आज तिची अवस्था मोडकळीस आलेली दिसते.
8. पारंपारिक लावणीच्या अनेक खुणा जुन्या काळातील संगीत बारीत दिसत. आज मात्र

त्याचे स्वरूप उत्त्वळंखल झालेले आहे.

9. लावणी या प्रकाराची नीट व सर्वसमावेशक व्याख्या आढळत नाही.
10. पारंपारिक लावणीत आध्यात्म आणि शृंगार यांची मुक्त उधळण दिसते.
11. पठठे बापुरावांनी पारंपारिक लावणीला तमाशा बोर्डवर नेले.
12. पारंपारिक लावणी प्रमाणे आधुनिक लावणीचेही प्रकार होतात.
13. पठठे बापुराव परशराम, होनाजी बाळ, अनंत फंदी, राम जोशी , प्रभाकर , सगनभाऊ हे पारंपारिक लावणीकार होत.
14. आधुनिक लावणीनेही परंपरेच्या वाटेवर पाऊल ठेवून आपली नवता सिध्द केली.
15. आधुनिक लावणीच्या सिमारेखा गीतातही मिसळलेल्या दिसतात.
16. आधुनिक लावणी शृंगार रसाकडून उत्तान शृंगाराकडे झुकली .
17. आधुनिक लावणीकारांनी संगीत आणि अदाकडे आधिक लक्ष दिले.
अशा प्रकारे संगीतबारी, पारंपारिक आणि आधुनिक लावणीचा विचार करता येईल.

संदर्भ

1. नामदेव व्हटकर , ‘मराठीची लोककला : तमाशा ,’शेट्ये प्रकाशन , मुंबई . प.आ. 1958, पृ.45.
2. तत्रैव, पृ. 108
3. तत्रैव, पृ. 118
4. गयाबाई काळे, मुलाखत चर्चा , दि. 06/01/2008
5. म.वा.धोँड, ‘मज्हाटी लावणी ’ मौज प्रकाशन , मुंबई, तिआ.1956, पृ.11
6. तत्रैव , पृ. 11
7. तत्रैव , पृ.11
8. तत्रैव , पृ. 17
9. म.वा.धोँड, ‘मराठी शाहिरी परंपरा , ’ लोकराज्य , 1 मे 1965, पृ. 39.
10. कृ.पां. कुलकर्णी , ‘मराठी व्युत्पत्ती कोश’, लेखन वाचन भांडार पुणे, पृ.676,
11. म.वा.धोँड, ऊनि , पृ. 17
12. तत्रैव , पृ. 58
13. धों.वि.देशपांडे ‘लावणी वाड्मय : काही विचार’ , ‘सत्यकथा , सप्टेंबर 1952,
14. म.वा.धोँड, ऊनि, पृ.58
15. प्रकाश देशपांडे - केजकर , ‘शाहिरी कविता : एक चिकित्सा ’, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद , प. आ. सप्टेंबर 2009. पृ. 16.
16. मधुकर काशीनाथ मोंडे, ‘पठठे बापुराव : व्यक्ती आणि वाड्मय,’ पद्मगंधा प्रकाशन , पुणे , प.आ. 2012, पृ.33.
17. तत्रैव, पृ. 33
18. मिरदेव गायकवाड , ‘मराठी लावणी : निर्मिती आणि स्वरूप’, नवीन उदयोग प्रकाशन पुणे , दु. आवृत्ती2002, पृ.70-71
19. वा.ना. उत्पात, ‘पंढरी प्रहार ’ दिपावली लावणी विशेषांक , 1987, पृ.85.

20. म.वा.धोँड,ऊनि.पृ.75
21. तत्रैव,पृ.76
22. तत्रैव,पृ.83.
23. म.ना.अदवंत,‘पैंजण’ , चित्रशाळा प्रकाशन ,पुणे - 2,प.आ.1954, पृ.95-96
- 24.यशवंत केळकर, ‘तंत कविता शाहीर जयंत आणि कंपनी’ , पुणे -9 , पुनर्मुद्रण 1965, पृ.72-73
25. म.ना. अदवंत, ‘पैंजण’ , ऊनि, पृ, 93.
26. तत्रैव , पृ.86
27. तत्रैव, पृ.54-55
28. यशवंत केळकर , ऊनि,पृ.65
29. म.ना. अदवंत , ‘पैंजण’ , ऊनि, पृ.22-23.
30. तत्रैव, पृ.160-169
31. तत्रैव, पृ.199-200
32. चं.वि.जोशी ,‘साजण छैलछबेला’ , ऋष्टू प्रकाशन, अहमदनगर , प.आ. 2006, पृ.35.
33. म.ना.अदवंत, ‘पैंजण’ , ऊनि.पृ.48.
34. रविराज सोनार, ‘इष्काचा दरबार’ , निखिल प्रकाशन , कोल्हापूर , प.आ.2015, पृ.34
35. श्रीकांत नरुले, ‘काय सांगु रातीचं बागा वाजलं’ आरती, सावंतवाडी, वर्ष 36 अंक 1 ला , दि.15 जानेवारी 2008, पृ.4
36. रविराज सोनार ,ऊनि, मलपृष्ठ.
37. चं.वि.जोशी, ऊनि, पृ. 26.

प्रकरण तिसरे

पारंपारिक व आधुनिक लावणीच्या आविष्कार पद्धती

प्रकरण तिसरे

पारंपरिक व आधुनिक लावणीच्या आविष्कार पद्धती

1. प्रास्ताविक

3.1 पारंपरिक लावणीचे आविष्कार स्वरूप

3.2 संगीतबारीतील लावणीचे आविष्कार स्वरूप

3.3 थिएटरमधील संगीतबारीचे स्वरूप

4. तमाशातील लावणीचे आविष्कार स्वरूप

4.1 तमाशातील लावणी

4.2 चित्रपटातील लावणीचे आविष्कार स्वरूप

4.3 'अल्बम' मधील लावणीचे आविष्कार स्वरूप

4.4 अविष्कार पद्धतीतील साम्यभेद

4.5 निष्कर्ष

संदर्भ

प्रकरण तिसरे
पारंपारिक व आधुनिक लावणीच्या आविष्कार पद्धती

1. प्रास्ताविक :

पारंपारिक व आधुनिक लावणीच्या स्वरूपासंबंधीचे विवेचन लक्षात घेतल्यानंतर रचनादृष्ट्या आणि सादरीकरणदृष्ट्या त्यांच्या आविष्काराला विचार करावा लागेल . एक तर कोणतीही कला तिचे जुने रूप जपत नव्याकडे प्रवास करत असते. हे नवेपण स्वीकारताना जुनेपण पूर्णतः टाकून देता येत नाही. दुसरे म्हणजे नव्या रूपात जुन्याचा स्पर्शही जाणवू नये इतका विचार यामागे असतो. तथापि कलादृष्ट्या प्राचीन -अर्वाचीन या दोन्ही गोष्टींचे धागे एकमेकांत मिसळलेले असते हे टाळता येत नाही.

महाराष्ट्रीय कलाविष्कारात हे नाविन्य रुजते तेव्हाही त्याची चर्चा करावी लागते. शाहिरी वाढ़म्यात पोवाडे, लावणी यात कालानुरूप परिवर्तने झालीच. ही परिवर्तने विशेषतः लावणीच्या बाबतीत आधिक झाली. लावणीने पेशवाईच्या काळातील आपले स्वरूप बदलले. आशय आणि अभिव्यक्तीत हे बदल झाले. पारंपारिक लावणीची संहिता जशी बदलली तशी तिची आविष्कार पद्धतीही बदलली. तेच आधुनिक लावणीचे झालेले दिसते. आधुनिक लावणीने आपला चेहरा आधिक आकर्षक केला तसा आविष्कार माध्यमांतही बदल केला. लावणी ही महाराष्ट्र लोकसंगीताचा पर्यायी लोकसंस्कृतीचा आत्मा आहे असे म्हटले जाते.

संगीतबारीतील लावणी पारंपरिकतेकडून आधुनिक झाली. आज तर तिला ‘आयटमसॉन्ना ’ असेही म्हटले जाते. त्यामुळे लावणीचा खरा बाज आणि तिचे व्यावसायिक रूप यात फरक आहे. अभ्यासकांना त्यातला फरक जाणवतो. हा फरक सामन्यतः लवकर लक्षात येत नाही.

पारंपारिक लावणीचा आशय प्रबोधनात्मकही होता . तो आज तसा राहिला नाही. पठठे बापूराव तो वर्तमान कालखंडातील लावणीकार यांच्या रचनांतील फरक पाहिल्यास ते लक्षात येईल. त्यासाठी पारंपारिक लावणीची आविष्कारपद्धती आधी पाहू.

3.1 पारंपारिक लावणीचे आविष्कार स्वरूप :

पठठे बापूराव ते सगनभाऊ हे प्रसिद्ध पारंपरिक शाहिर - लावणीकार होत. त्यांच्या लावणीचे आविष्कार रूप आधी पाहू. शाहिरी कवितांचा कालखंड साधारणपणे इ.स.1750 ते इ.स.1850 असा सांगितला जातो. अठराव्या शतकात शाहिरी कविता उदयास आली. शाहिरी परंपरेने तिच्या आधिच्या संतकविता आणि पंतकविता या परंपरा फार मागे टाकल्या. प्रणय आणि शृंगाराची आरास मांडली. शाहिरी कवितेनेही आध्यात्म्याच्या , संत कवितेच्या खूणा जोपासल्या . लावणीने शृंगाराचा तर पोवाड्याने पराक्रमाचा साज स्वीकारला. संत, पंत कविता भक्तीरसात न्हाली तर लावणीने शृंगाररसात बुडी मारली. लौकिकदृष्ट्या प्रणय आणि शृंगाराची उधळण केली. याविषयी डॉ. देशपांडे सविस्तर म्हणतात, “संत कवितेचा आशय हा पूर्णपणे धार्मिक आणि आध्यात्मिक आहे. ती प्रामुख्याने भक्तिकविता आहे त्यामुळे त्यात ईश्वरप्रतिमा आणि ईश्वर भक्त नाते केंद्र स्थानी आहे. तसेच त्यात संतप्रतिमा आणि गुरु प्रतिमाही तितकीच महत्वाची आहे. पंतकविताही प्रामुख्याने भक्तिकविता आहे पण या भक्तिभावाला प्रणय शृंगाराची बाधा झाली आहे. म्हणून ती संत कवितेप्रमाणे निखळ भक्ति कविता रहात नाही. पंतकवितेतील ईश्वर प्रतिमा ही योध्याची विलासी प्रियकराची आणि विलासी पतीची प्रतिभा आहे. या कवितेतील कृष्णाची प्रतिमा प्रातिनिधीक म्हणून सांगता येईल. पंत कवितेतील युध्दज्वर आणि प्रणयज्वर आपण पाहिला आहे. शाहिरी कवितेचा आशय धार्मिक आणि आध्यात्मिक कमी आणि लौकिक जास्त अशा स्वरूपाचा आहे. तसेच त्यातील ऐतिहासिक आशय हा नवीन पैलू आहे. शृंगारकवितेच्या वर्चस्वामुळे शाहिरी कवितेतही विलासी प्रियकराची आणि विलासी पतीची प्रतिमा केंद्रस्थानी आहे.

पुराणाकडून इतिहासाकडे आणि इतिहासाकडून वर्तमानाकडे असा शाहिरी कवितेचा प्रवास दिसतो. ¹ डॉ. प्रकाश देशपांडे यांनी शाहिरी कवितेच्या प्रवासाचा मुळातूनच शोध घेऊन तिचा प्रवास मांडला आहे.

लावणीचे स्वरूप ज्या शृंगारामुळे घडले गेले. त्यासाठी पारंपारिक लावणीची रचना पाहता येईल. लावणीची बांधणी किंवा रचना विशिष्ट लयीन, वृजाण असते. पारंपारिक लावणीची वृत्ते परंपरेने चालत आलेली आहेत. लावणी रचनेत अनेकविध प्रयोग केले. उदाहरणादाखल पठ्ठे बापुरावांची लावणी पाहू.

“ सुंदर नार तू गं उभी राहिलीस कवणाची ।
गोडी गं लागली तुझ्या गं चंचल मृगनयनांची ।
तुला घेऊ शेलारी साडी बिलवरी ऐन्याची ।
कर संग रंगात आली कळी खुलली गं दवण्याची ।
हजारांत फाकडी जशी पुतळी मदनाची ॥१॥
पिवळी तुझी कांती मूस ओतीली ब्रह्माने सोन्याची ।
पठ्ठे बापुराव कवीची घ्यावी सुपारी मानाची ।

मागणे सखे, हेच तुला घे गं कर संगत शहाण्याची ॥२॥ ²

पठे बापुरावांची ही लावणी पुरुषाच्या मनातील भावनेला उघड करणारी आहे. या लावणीचा बाज पारंपरिक स्वरूपाचा आहे. दोन कडवी आणि अष्टपदी अशी ही लावणी आहे. या लावणीतून व्यक्त होणारा आशय अगदी साधा आहे. कवणाची / मृगनयनांची, ऐन्याची / दवणाची, मदनाची/, सोन्याची / मानाची, शहाण्याची अशी यमक रचना आहे. पुरुषाला दिसलेल्या एका सुंदर स्त्रीचे रूपवर्णन यात केले आहे. सुंदर नार आहे कुणाच्या ? हा त्याच्या मनातला प्रहन असून तिच्या मृगनयनांची त्याला गोडी लागली आहे. बिलवरी ऐन्याच्या साडीचे आमीष दाखवून तो तिला अंग संग करण्याचे विनवितो. हजारात एक ती मदनाची पुतळी असून ब्रह्मदेवाने सोन्याची मूस ओतून तिला सुंदर केले आहे. आपण शहाणे आहोत हे सांगत तो तिला आपली संगत करण्याचे सांगतो.

पारंपारिक लावणी लिहिणारे शाहीर प्रभाकर, परशराम, होनाची बाळ, राम जोशी, सगनभाऊ इ. होत. अर्थात प्रत्येकाची आविष्कार पद्धती वेगळी आहे. उदा. होनाजी बाळ यांची ही रचना पारंपारिक शाहीरी रचनेचे उत्तम उदाहरण आहे.

“ हीरवी प्राणसख्ये बनलीस अरवा । खोडून वेणीमधी मरवा ॥४॥

हीरवा साज कारूनिया प्रियकरणी । करी कसली पैठणी ।

हीरवी तंग चोळी ल्यालीस गडणी । हीरवा दुपेटा वरूनी ।

हीरवा तीळ गालावर मृगनयीनी । शेभतसे मै तरणी ।

हीरवा सरंजाम केला सर्वा ॥ खोडन ॥१॥

हीरवे जडीताचे अलंकार । हीरवा पाचूचा हार ।

नाकी नथ शोभे उमदा फार । लालही हीरवी गार

हीरवी टीक जडली बहु गुलजार । मोती हालकडीला चार ।

तनमणी गळ्यांत शोभे बेपरवा ॥ खोडन ॥२॥

हीरवा चौगर्दा फुले अंबराई । हीरवीच बागशाई ।

हीरवा महाल मीन्याला सवाई । त्यांत केले चतुराई ।

हांडी बिलेरी ठाईं ठाईं । मेणबत्या रोनाई ।

पडदे मखमलीचे वर छत हीरवा ॥ खोडन ॥३॥

गाद्या गीरद्यावर हीरवा रंग । हीरवा छपर पलंग ।

हीरवा महाल सोनेरी हा रंग । त्यामधी समशेर नंग ।

होनाजी बाळा म्हणे घडूं दे संग । हाच आहे प्रसंग ।

धोंडी बापु म्हणे आज बेत ठरवा ॥ खोडन ॥४॥ ”³

ही होनाजी बाळ यांची पारंपारिक रचना हिरव्या रंगाची, तारूण्याची उधळण करते असे वाटते. हिरव्या वनराईसारखी हिरवी प्राणसखी ही तारूण्याचा उन्माद दर्शविते. या रंगप्रतिमेचा वापर करून होनाची बाळ यांनी आम लावणी लिहिली, तिची सौंदर्यक्ता अधिक उजळण्यासाठी हिरवा ही रंग प्रतीमा वापरली हिरवी पैठणी, हिरवी चोळी,

हिरवा दुपट्टा, हिरवा तीळ, हिरवे अलंकार पाचूचाही, हिरवा हार, हिरवी टीक, हिरवी फुले, हिरवी बागशाई, हिरवी महाल, हिरवा छत, हिरव्या गाया, हिवा महाल, अशा प्रत्येक वस्तूंवर हिरवाई दिसते. " रंगाची आसक्ति हा शाहिरांच्या प्रतिभेचा एक विशेष आहे. आपल्या नायिकांना एका विशिष्ट रंगाचाच साज चढवावयास लावण्याची आवड होनाजीला आहे व प्रभाकरालाही आहे. याठिकाणी सर्व साज होनाजीने नायिकेला बहाल केला आहे ."⁴

याचा तपशील पाहता शाहिरांनी पारंपारिक लावण्या लिहिताना शब्दांची, रंगांची, भावनेची नीट सांधेजुळणी केलेली दिसते. होनाजी बाळ यांचे भावनासौंदर्यही यातून दिसून येते. दृपद वगळता असे ओळींच्या या रचनेत चार कडवी आहेत. पारंपरिक लावणीने कडव्यांचे, चरणांचे नियम शिथील केलेले होते. कारण कोणाही शाहिरांची लावणी रचना एकसारखी नाही.

पारंपारिक लावणी सादर करताना ढोलकी, झांज, बांसरी, कडी, हार्मोनियम, तर कधी संबळाचा वापर केला जाई. या संगिताचा सुमधूर नाद योग्य असेल साधून रसिकाच्या मनापर्यंत लावणी व लावणीचा आशय पोहचवी.

3.3 संगीतबारीतील लावणीचे आविष्कार स्वरूप -

संगीतबारीतील लावणी पारंपरिकतेत थोडी दुरावलेली दिसते. तिचे रूप जसे मराठमोळी तसे समोरच्या रसिकांप्रमाणे बदलले. बहुजन समाजातील स्त्रिया संगीतबारी सादर करतात. ही लावणी गाताना ताल -सुरांचे विशेष भान न ठेवता, कोणतीही अदाकरी न करता, उभ्या उभ्या नाचत, बिदागीसाठी पळत, कधी ठुमकत सादर केली जाते. संगीत बारीतील लावणी पूर्णपणे म्हटली जात नाही. उदा.

लई दिसानं आला राया

जरा बसा जवळी घ्या अत्तराचा फाया ॥४२॥

या लावणीचे धृपद होत नाही. तोच रसिकांतून आवाज येतो. ‘जरा ती म्हणा ५ पाडाला पिकलाय आंबा ५’ मग आधीची लावणी तोडली जाते.
ही व्यावसायिक लावणी सादर करायला सुरुवात होते.

पाडाला पिकलाय आंबा ५

पावणं जरा थांबा..

अशी लावणी कशीही सादर केली जाते. लावणीच्या शब्दांकडे, सुरांकडे, तालाकडे कुणाचे लक्ष नसते. ती नाचणारी कशी आहे नि कसे हावभाव करते याकडे सर्वांचे लक्ष असते. ढोलकीच्या आवाजाचाही मारा चालू असतोच. संगीतबारी ही केवळ कमीत कमी पैसे मोजणाऱ्यांपासून सुरू होते. पैसे देताना नको तिथे स्पर्श करणारे आंबट शौकीन रसिक काही कमी नाहीत. तमाशाशीही जवळीक साधणारा तरी वेगळा असा हा प्रकार आहे. सलाबतपूर येथे पिराच्या यात्रेत आलेल्या संगीतबारीची ही आविष्कार पध्दती पहाता येईल. जवळ दोन संगीतबाऱ्या चालू असताना त्यांच्या लावण्या कशा गोंधळात सादर होत असतील हे लक्षात येईल.

1) नांदायला नांदायला नांदायला

मला बाई जायाचं नांदायला

2) बुगडी माझी सांडली गं..

जाता साताऱ्याला ग बाई ..

3) माझ्या नवऱ्यानं सोडली या दारू

बाई देव पावलाय गं..

4) तुम्हावर केली मी मर्जी बहाल

नका सोडून जाऊ रंगमहाल..

अशा चार लावण्या एकामागोमाग जमेल तशा सूरात सादर केल्या जात होत्या. शेजारची लावणी ढेपाळली की दुसऱ्या संगीतबारीकडे प्रेक्षक-रसिक खेचले जात.

किंवद्दुना रसिक पळवण्यासाठी अश्लील अंगविक्षेप करून ती नर्तकी नाचत असे. परंतु लावणीची रचना आणि नृत्य याकडे साफ दुर्लक्ष झालेले असते.

एखाद्या नावाजलेल्या तमाशा सोबत संगीतबारी असेल तर तिला जास्त पैसे - बिदागी मिळे, इतकाच काय तो फरक. कधी कधी लावणीच्या मनपसंत फर्माईशी येतात तेव्हा मात्र नृत्यांगणा आणि गाणारणीची फरफट होई.

संगीतसबारीत लावणी सादर करण्यासाठी ढोलकी, तुणतुणे, पायपेटी यांचाच जास्त वापर होतो. अधून मधून गरजेप्रमाणे सनई, पिपाणी यांचाही वापर होतो. या नाचणाऱ्या स्त्रिया कलावती असतात असा समज त्यांच्या कलेमागे असतो. परंतु या संगीत बारीतील नर्तकींना कलैचे भानही नसते. नामदेव व्हटकर म्हणतात, “कलेपेक्षा दौलत जाद्याचा पैसा अधिक कसा मिळेल; यासाठी नखरा, संभोग-सुचक हालचाली, तसेच शब्द आणि कोट्या यावरच त्यांचे अधिक लक्ष असलेले दिसून येते ”⁵

कुकाणे येथील जत्रेतही संगीत्बारी येतात. त्यांनी मात्र लावणी सोबतच हिंदी सिनेमातल्या गाण्यांनाही सादर करण्याचा प्रयत्न केला. इथेच संगीतबारीचे खरे स्वरूप घसरू लागल्याचे दिसते. उदा. ‘पाकीजा मधले हे गाणे -

चलते चलते मुझको ये मिल गया था
सारी राह चलते चलते..

हे गाणे सादर होताना ‘राह’ ऐवजी ‘रात’ शब्द एकू यावा इतका पाठभेद या गाण्यात होत होता. असे का झाले ?

संगीतबारीने असा बदल केला तो केवळ रसिकांचे मन राखण्यासाठी. अर्थात यामुळे लावणी मागणी मागे पडत गेल्याचे दिसून येते. एकदा का असा प्रधात पडला की मग इतके गावी तो चालतो की चालतच राहातो.

याच्याही पुढे जाऊन काही अश्लील गाणीही म्हटली जाऊ लागली नि त्यावर न पहाव्यात अशा अदा केल्या जाऊ लागल्या. अर्थात या अदाही नवीन नाहीत. रसिक चाळवणे

एवढाच अर्थ यामागे उरलेला दिसतो. त्यामागे कलेवरील प्रेम, मेहनत दिसून येथे अशक्यच आहे.

पुढे पुढे संगीतबारीने आपले स्वत्वच गमावल्याचे दिसून येते. खास लोककला म्हणून संगीतबारीचा तमाशा -लावणीशी संबंध होता तो जवळपास बराचसा संपला . गाता -नाचता - हसणे खिदलणे व धिंगाणा घालणे एवढाच तिचा बाज राहिला. कोणतीही लोककला जीवंत ठेवणे ही जबाबदारी कलावंताची असते. तशी रसिकांचीही असते. रसिकांनीही नको त्या गाण्याची मागणी केली आणि उच्छृंखल आस्वाद घेतला. कलावंतीर्णीनीही मूळ न जपता पारंपरिक नृत्य, लावणी रचना, वादे यांचे स्तोम माजाविले. त्यामुळे संगीतबारी आपले मूळ लावण्य हरवून बसली.

या प्रकाराला जलसा असेही संबोधले जाते. स्त्रियांचा नाचाचा हा प्रकार म्हणजे संगीतबारी आणि ही कोल्हाटणीनी चालू केली आहे. नामदेव व्हटकर याचा धांडोळा घेताना म्हणतात, “ या कोल्हाटी वर्गाच्या स्त्रियांत दोन जाती आहेत. जळगाव अकोल्याकडे भानु कोल्हाटी या नांवाची जमात आहे, तर पुणे सातारा इकडे डोंबारी कोल्हाटी आहेत. आपणांस डोंबारी कोल्हाटी म्हणवून घेणे या स्त्रियांना हल्ली कमीपणाचे वाटते. मराठी प्रदेशाच्या दोन्ही टोकांकडील कोल्हाटी स्त्रियांनी आपले असे संगीतबारीचे फड उभे केलेले दिसतात. ”⁶

इथे हे स्पष्ट होते की जातीदृष्ट्या सन्मान मिळावा हे गृहीत धरले तरी नाचकाम करून, रसिकांच्या अंगचटी येऊन पैसा कमविणे हे ठीक नाही. परंतु कला म्हणून एखादी गोष्ट स्वीकारली की तिचे मूळरूपही टिकवून ठेवायला हवे.

संगीतबारी जी आधीच्या काळात होती तिने कात टाकली आणि नवतीची ओढ धरता धरता आपले मूळतत्व हरवून बसली.

तिन्ही सांजला बाई माझा

जीव घाबरा झाला

लई दिसानं पाह्यालं वाटेवरती

साजण माझा आला ॥

यासारखे धृपद कानाला गोड वाटते. संगीतबारीने या रचनेला वायांचा एवढा साज चढविला की शब्द कानावर पडतात परंतु ते हृदयापर्यंत जात नाहीत. रचना हृदयाला भिडली पाहिजे हे तेव्हा नि आताही संगीतबारीला समजले नाही.

संगीतबारीत लावणीची आविष्कृती होताना बारीचा संघ समोर नि अवतीभवती रसिक प्रेक्षक. त्यांच्यामध्ये नाचणारणीला रस्ता मिळावा असे ते बसलेले किंवा उभे राहतात. पायपेटीवाल्याजवळ मुख्य गाणारी गायिका उभी असते. जवळ ढोलकीवाला, कडीवाला असतो. यापैकी कोणाचेही लक्ष आपल्या कलेवर नसते. वेळ मारून नेण्याचाच हा प्रसंग उरतो.

मला ठावं हाय काय गं
कोणी कोणाचं नसतं
पण हे टोपीवालं पाखरू
कसं उगाच गाली हसतं ॥

ही लावणी म्हणताना गायिका कर्कशा ओरडते. नर्तकी येईल तसे नाचते. ढोलकीवाला ताल सोडून ढोलकी बडवतो. रसिकही गोंधळ घालतात. असे हुलुडबाज स्वरूप या संगीतबारीने आणलेले दिसते.

संगीतबारीत लावणी किंवा गाणे संपूर्ण म्हटले जात नाही. लावणी किंवा गाणे तोडले जाते. दुसऱ्याने केलेली मागणी पुरवली जाते. त्यामुळे संगीतबारीला भान राहिलेले नाही.

संगीत बारी हा लोकरंजनाचा लोककला प्रकार आहे. आपला जातधंदा महत्त्वाचा मानून ही कला सादर होते. पूर्वी हीच संगीतबारी कशी होती !

पूर्वीच्या काळी कोल्हाटीणी नाचतांना मागे ढोलके, झांज आणि बरेच खालच्या स्वरांत ढाँSS ढाँSS करणारे तुणतुणे त्या वापरीत असत. यांचे तुणतुणे इतके खालच्या स्वरांत असण्याचे कारण असे आहे की गाण्यापेक्षा नाचाला महत्त्व अधिक. नाचाच्या फेरी झाडून उंच स्वरांत गाताही येणे दमछाक होऊन अशक्य होते. तेव्हा स्वर खालचा ठेवून

गाणे हे जोडीला, परंतु नाच हा मुख्य. यामुळे डोंबारणीचे तुणतुणे नेहमी खर्ज किंवा मंद्र सप्तकांतल्या खालच्या पट्टीवर असे. मुख्य नाचणारी नाचत असताना वाजवणे आणि गाणे ही चालू ठेवण्यासाठी मागे साथीदार असतच. ⁷

जुन्या संगीतबारीची आविष्कृती अशा प्रकारची होती. परंतु आता तिच्यात परिवर्तन दिसते. साथ देणारा संघ आता आढळत नाही, आढळला तरी एक - दुसरी साथीला असते. परंतु तिच्यावर तसे बंधन नसते. त्या नृत्यालाही तसा फारसा काही अर्थ राहिला नाही. आता तर पारंपरिकता संपून गेली असून नवी गाणीच वाजवली जातात. काहीवेळा टेपरेकॉर्डवर तयार लावण्या, गाणी लावली जातात. त्यावरच बेतालपणे नाचले जाते. हे नृत्यही अत्यंत उच्छृंखल असते. संगीतबारीचे वर्तमान स्वरूप भ्रष्ट प्रकारचे आहे. कारण रसिक बदलला तशी संगीतबारीची आविष्कार पध्दतीही बदलली. केवळ कला म्हणून या लोककलेकडे न पाहता पैसा मिळवण्यासाठीची कला म्हणून संगीबारीकडे पाहिले गेल्याने तिचे स्वरूप बदलले जाणवते.

लावणी या लोककलेवर भरपूर लिहिले गेले. परंतु संगीतबारी या लोककलेवर नामदेव व्हटकर यांनी थोडेफार लिहिले एवढेच. लोककला उदयास येतात. सामाजिक परिघावर त्या टिकून राहतात व कालौघात त्यांचे स्वरूप बिघडले किंवा त्या नष्ट होऊ लागतात. संगीतबारीचे आजच्या काळात असेच झालेले दिसते.

3.3 थिएटरमधील संगीतबारीचे स्वरूप :

सांस्कृतिक कलाकेंद्रे वा थिएटरमध्ये संगीतबारीचे प्रयोग होतात. परंतु त्यालाही बैठकीचे स्वरूप आलेले दिसते. सणसवाडी, सुपा, मोडनिंब, वेळे, बार्सी, जामखेड इत्यादी ठिकाणी सांस्कृतिक कलाकेंद्रे आहेत. गावाबाहेर हे थिएटर असते. या थिएटरात काही खोल्या असतात. या कलाकेंद्राचा मालक किंवा मालकिण यांच्या आश्रयाखाली अशा बैठकी किंवा बाच्या होतात. त्यांचे स्वरूप केवळ धंदेवाईक असते. दहा-वीस रसिक पैसे

देऊन बारी ठरवितात. बारीत नाचणाऱ्या मुलींनी त्यांना चवचाल बनवायचे व त्यांच्याकडून पैसा उकळायचा असा हा प्रकार आज सर्वस चालतो.

थिएटर असल्याने दुपारी , रात्री कधीही असे प्रकार चालू होतात. अर्थात इथे मात्र लावणी गाणे, नृत्य, वाद्ये यांच्या सोबतच टेपरेकॉर्डरवरही लावणी लावून तिच्यावर नृत्य केले जाते. लावणीचे शुद्ध स्वरूप इथेही सापडत नाही. सुंदर वस्त्रे परिधान करून, कमरेवरचा भाग जास्तीत जास्त उघडा ठेवून, डोळे बारीक करून ही बारी किंवा बैठक सुरू होते . देणाऱ्याचा पैसा संपला की ती संपते. या प्रकारामुळे कितीतरी लोक भिकेलाही लागले आहेत. त्याची उदाहरणे पाहता याचा अर्थ कला, मनोरंजन ही उद्दिष्ट्ये संपली असून छंदीफंदीपणा पराकोटीला पोहोचला आहे. एका थिएटरातून दुसऱ्या थिएटरात किंवा कलाकेंद्रात मुली पाठवल्या जातात. त्यांच्या दिसण्यावर पैसा ठरविला जातो. परंतु या सर्व व्यवहारात प्रत्यक्ष तिच्या हातात फार काही पैसे पडतात असे नाही. तारुण्य संपले की त्या कालवंतीणीला घरघर लागते नि ती एकाकी होत जाते. थिएटरमधील संगीतबारी विकृतीकडे अधिक झुकल्याचे दिसून येते.

आजच्या काळात सणसवाडीच्या, मोडनिंबच्या वैशाली डिंगोरेकर, रेशमा परितेकर अशा काही मुली शिक्षणही घेत आहेत. परंतु त्यांना त्यांच्या नृत्य-लावणीतच रहावे लागते.

कलाकेंद्र हा तसा स्वतंत्र विषय आहे परंतु अकलूजच्या लावणी स्पर्धेत याच कलाकेंद्रांनी लावणीचे विविध प्रकार उत्तमरित्या सादर केलेले दिसतात. संगीतबारी करणाऱ्या स्त्रियांनी लावणी, नृत्य व अभिनय / अदा शिकून घ्यावी. कला म्हणून या व्यवसायाकडे पहावे. तरच संगीतबारीचे मूळ स्वरूप अबाधित राहील. परंतु पुढील भवितव्य काय ते आज सांगता येत नाही. तमाशात काम करणाऱ्या स्त्रियांपेक्षा संगीतबारी मधील स्त्रियांची अवस्था अत्यंत दयनीय आहे. त्या कला न जपता सिनेमातील लावण्यांगाणी यांचा वापर करतात आणि नावीन्याचा अभाव असल्याने संगीतबारी हा प्रकार कंटाळवाणा वाटू लागतो. रसिकांनीही आता संगीतबाराकडे पाठ फिरवायला सुरुवात केलेली दिसते. त्यांची कलेवर निष्ठा नाही की शिकण्याची इच्छा नाही. त्यांच्यात

समूहभावना नाही की त्यांची संघटना नाही. यामुळे तमाशालाही चांगले दिवस राहिले नाहीत. नवीन इलेक्ट्रॉनिक मनोरंजनाची माध्यमे आक्रमक झाल्याने पारंपारिक लोककला ओहोटीला लागल्या आहेत. याचा तरी विचार व्हायला हवा.

4. तमाशातील लावणीचे आविष्कार स्वरूप -

तमाशा ही लोकरंजनाची व प्रबोधनाची महत्वाची लोककला आहे. पर्शियन भाषेतून उर्दूत व उर्दुतून मराठीत रुढ झालेला तमाशा हा शब्द होय. साधारणपणे अठराव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात तमाशा ही लोककला उदयास आली. पेशवाईत तमाशाचे फड होते. लढाईवर गेलेल्या फौजांची करमणूक अशा कलेतून होई. तमाशाने आपली लोककला चांगली रुजविली. इ.स. 1744 सालीच अनंत फंदी जन्मला व त्याने तमाशा व लावणी यांची रुजवण केली. 1758 मध्ये राम जोशी याने तमाशा गाजवल्याचे स्पष्ट होते. 1754 मध्ये जन्मलेल्या प्रभाकर ने गंगू हैबतीच्या तमाशात कवित्व केले. याशिवाय अनेक शाहिरांनी तमाशा कलेला आपले योगदान दिले.

4.1 तमाशातील लावणी :

लावणी हा तमाशा कलेचा प्राण होय. सौंदर्य आणि शृंगाराचा स्वीकार करीत लावणीने आध्यात्माकडेही आपला चेहरा वळविला. तमाशातील लावणी मात्र शृंगाराचिच मांडणी करत होती. ही शाहिरी लावणी तमाशा फडात गायली जायची. आजही ती गायली जाते. तमाशा लावणी विषयी नामदेव व्हटकर म्हणतात. “लावणीची ही मराठी हाडाची लोककला गेली अनेक वर्षे केवळ महार वर्गाने तगवून धरीत जागवली आहे. म्हणूनच तिच्या काही चढ्या किंवा ढाल्या सुराच्या चालींना ‘महारी लावणी’ असे नावच पडले. पांढरपेशांच्या नाटकांतूनहि काही लावण्या आल्या. त्यांच्या चाली नव्या झाल्या. परंतु महारी लावणीची रीत, ढब नी गळ्यातली हलतच निराळी. नाटकांतल्या पट्टीच्या

गाणाच्याच्या गळ्यांतून ती महारी हलत निघणे कठीण ! ही महारी लावणी म्हणजेच तमाशा लावणी .”⁸

तमाशा लावणीचे मूळ स्वरूप त्यांनी असे स्पष्ट केले आहे. पढ्ठे बापुराव , राम जोशी आदींनीही या लावणीचे शिक्षण घेतले होते. ते वाळीत टाकले होते ते यामुळेच. लावणीचे वगाची लावणी, बालेघाटी लावणी, छक्कड वगैरे प्रकार पडले. ‘लावणी’ हे मराठी माणसाचे गीत असा समज रुढ झाला. तमाशातील नाची ही लावणी सादर करते.

तमाशात गण -गवळण , फार्स आणि वग असतो. गण -गवळण संपल्यानंतर वग सुरु होतो. यात अधुन मधुन लावणी गायली जाते. नऊवारी लुगडे नेसून, पायात वजनदार घुंगरु बांधून, पदर घेऊन, आभुषणे घालून नाच करायला आलेली नर्तकी आपल्या अभिनयातून ही लावणी सादर करते. तमाशाची ही लावणीची आविष्कार पध्दती खानदानी पध्दती होय . ढोलकी आणि घुंगुरांच्या तालात ही लावणी सुरु होते. प्रेक्षकांची उत्सुकता वाढवित ती तमाशाचा ताबा घेते.

आडकाठी तुला जिवलगा रं केली कोणी

ये दिवसा नवज्यावाणी ॥ धृ ॥

या शहर पुण्यामधी वाजुन चुकला डंका

नाही मुळीच धरीली शंका

फिर तुरा लावून दाव दिमाख सगळ्या लोकां

लुटवित तुझ्या हाते लंका

अहो रात्रंदिवस पदरावर झेलून थुंका

स्नेहसुखांत शेवट जिंका

घडु नये गोष्ट ती सहज एकांति घडली

काही काय तेव्हा रं तुझि मज मुरवत पडली

जिवघेणि कठिण ही ममता कुणिकुन नडली

अधि लहान होते त्या दिसांत नव्हते शहाणी

ना कळे विषय अंभरुणि ॥ १ ॥

लागले वेड प्रीतीच्या माझ्या भारी

नाही चित तुझे संसारी.. ”⁹

ही चार कडव्यांची लावणी असून या लावणीतील स्त्री आपल्या प्रियकराला अगदी ‘दिवसा नवज्यावाणी ये’ असे उघड उघड सांगते. प्रीतीतली उत्कटता दूर गेलेली भीती ती यात व्यक्त करते . या लावणीच्या एकूण ओळी 46 आहेत. प्रभाकराची ही लावणी तमाशात गायली जाई.

तमाशाची लावणी एका विशिष्ट रचनेत बांधलेली दिसत नाही. मात्र एक आहे की लावणी फार विस्तृत असल्याने अनेकदा ती कंटाळवाणी होई. त्यामुळे तिच्या रचनेची आविष्कृती कमी ओळीत करण्याचे पुढे प्रयत्न झाले. ढोलकी, तुणतुणे , हार्मोनियम , चाळ , कडी इ. वाद्यांच्या सुरावटीत लावणी रंगत असे. हे मात्र विसरता येत नाही.

तमाशातील लावणीला नृत्य आणि संगीताची लय असल्याने ती मनाला भावते . लावणीचा विकास जस जसा होत गेला तसेतशी ती रसिकांच्या मनात रुजत गेली. होनाजी बाळा, पठ्ठे बापूराव, प्रभाकर अशा अनेक शाहिरांनी आपल्या लावण्या तमाशा फडासाठी लिहिल्या. तमाशातील लावणीच्या आविष्काराविषयी भि.शि.शिंदे म्हणतात. -

“ लावणी हा मुख्यतः गेय काव्यप्रकार आहे. लावणीची रचना बहुंशी आठ मात्रांच्या पद्मावर्तनी व क्वचित सहा मात्रांच्या भृंगावर्तनी वृत्तात म्हणजे तालमय जातिवृत्तात असते. लावणीच्या गायनात कडे, ढोलके , टाळ ,तुणतुणे ,खंजिरी यांची साथ असते. महार- मांग कमरेला ढोलके बांधून हलगीच्या साथीने झांज, तुणतुणे, खंजिरी इत्यादी वाद्यांसह लांब हाळी देऊन उंच खड्या आवाजात विशिष्ट प्रकारच्या ढबीत लावणी म्हणत. या लावणीला महारीबाजाची लावणी असे म्हणतात. याच लावणीतून फडाच्या लावणीचा जन्म झाला असवा. असे काही संशोधकांचे मत आहे ”¹⁰ तमाशातील लावणी विषयी असेही काही स्पष्ट होते. तमाशातील लावणी विशिष्ट वृत्तात म्हणजे तालमय असल्यानेच तिला संगिताचा साज देऊन ती रसिकांच्या हृदयापर्यंत पोहोचवली जाते.

तमाशासाठी लोकनाट्य हा शब्दही वापरला जातो. लोकनाट्याने तमाशापासूनच प्रेरणा घेतली. नाटकाचे ते आविष्काररूप आहे. तमाशास गण, गवळण व लावणी या गीतप्रकारांनी उंचीवर नेऊन ठेवले हे महत्त्वाचे आहे. तमाशातील लावणीला ढोलकीची साथ मिळते तेव्हा आजही रसिक माना डोलावतात. ग्रामीण भागात ती अधिक जीवंत होते. लावणीचा भाग संपला की रसिकांना मुजरा करण्याचा प्रघात होता. शाहिरी वाडमयाविषयी चिपळूनकर म्हणतात. “राया सखा शाहिराच्या भाऊसारखा मोहरा हा पोवाडा व बाजीरावाच्या निधनाचा पोवाडा त्यांनी छापला. शाहिरी काव्यात मराठीतले आदिकाव्य म्हणून त्यांनी शालापत्रात गौरव केला. आपल्या देशात तरी पेशव्यांच्या कारकिर्दीत होऊन गेलेल्या विख्यात पुरुषावर केरीच्या ज्या लावणी व पोवाडे आपण एकतो तीच वास्तविक पाहता मराठी भाषेची आद्यकविता होय.”¹¹

शाहिरी कविवतेला त्यांनी दिलेले महत्त्व लक्षात घेण्यासारखे आहे. इथे लावणीपुरता विचार केला तरी तिचे लावण्य स्पष्ट करता येईल. लावणीत मन आणि तन या दोन्ही देहघटकांचा संबंध असतो. त्यामुळे लावणी ही महाराष्ट्राची परंपरा आहे. हे मोठ्या सम्मानाने मिरवावे लागते. लावणी शृंगार रसाच्या पायांवर डौलदारपणे उभी असते. सूर, ताल आणि भाव या तीन घटकांच्या नादावर ती रसिकांना डोलविते.

तमाशातील लावणीत नर्तकीला सोंगाड्याही साथ देतो. तेव्हा विनोदाची उथळण होते. परंतु लावणीचा आस्वाद घेण्यात अडसर होतो. जुन्या तमाशात हा अडसर मानला जात नव्हता. आजही तसा मानला जात नाही. रंगबाजीत अशी तमाशाची लावणी सादर होते. पठ्ठे बापुरावांची ‘नटरंगी नार’ ही लावणी अशी विलक्षण प्रसिद्ध आहे.

ही नटरंगी नार मारी काळजाला वार

पाडी कासुट्याला पार चापुनिया पट्टी

पाटलाला दावला चाळा

कुलकण्याला घालती डोळा

मास्तराने सोडली शाळा हिच्यासाठी

ही लावणी कित्येक वर्षे महाराष्ट्र मनावर अधिराज्य गाजवित आहे. तिच्यातील शृंगारस आणि अदा मनाला भुरळ घालतात. अशाप्रकारे तमाशातील लावणी परंपरा जपून अवीट झालेली आहे. तिचा आविष्कार त्या तमाशा फडातील गायिका , वाद्यवृंद आणि नर्तकी यांचेवर अवलंबून राहतो.

गणपतराव माने, दत्तोबा तांबे, मंगला बनसोडे यांच्या तमाशात अशा काही लावण्या प्रेक्षकांनी अक्षरशः डोक्यावर घेतल्या होत्या .

तमाशातील लावणीची तज्हा महाराष्ट्र मातीत रूजली, वाढली आणि विस्तारली. पठ्ठे बापुराव ते नंदकुमार तांबे यांच्या तमाशातील लावण्या अशा प्रसिध्द पावल्या. ढोलकीवाल्याने लावणीला नाचविले असे म्हटले तरी ते योग्यच ठरेल. कारण जितकी ढोलकी कडक आणि सुंदर वाजेल तितकी ती लावणी जीवंत होते. मंगला बनसोडे, काळू बाळू कवलापूरकर, चंद्रकांत ढवळपुरीकर, दत्ता महाडिक पुणेकर सह गुलाबराव बोरगावकर, रघुवीर खेडकर सह कांताबाई सातारकर अशा अनेक तमाशांत लावणीला फार सन्मानाने महाराष्ट्रभर फिरता आले. त्यामुळे तमाशाच्या माध्यमातून लावणी खेड्यापाड्यांत गेली. तिचे लावण्य फुलले. आता तर तिने सात समुद्रही पार केले आहेत.

तमाशातील लावणी ग्रामीण भागात रूजल्याने ती सामान्य लोकांच्या, कष्टकरी कामगारांच्या ओठांत आणि तिने श्रमभार हलका करायला मदतही केली. खेड्यात सर्व प्रकारच्या लावण्या तमासगीरांनी सादर केल्या. त्यामुळे महाराष्ट्रभर लावणीने मनसोक्त फेरफटका मारला आणि शाहिरी परंपरेत लावणी म्हणून आपले स्थान बळकट केले.

4.2 चित्रपटातील लावणीचे आविष्कार स्वरूप -

तमाशातील लावणीच्या तुलनेत चित्रपटातील लावणीने फार नावलौकिक मिळविल्याचे दिसते. कारण चित्रपट हे तंत्रशुद्ध माध्यम असून ते मनाची पकड चटकन घेते. एखादी लावणी चित्रीत करताना लावणीचे शब्द, तिचा भावार्थ आणि वाद्ये यांच्यासह दृश्यालाही महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे चित्रपटातील लावणी मनाची पकड घेते.

चित्रपटातील कथानकानुसार लावणी रचनेची मागणी होते. काव्याबरोबरच त्यात लावणी मांडणी व सादरीकरण / चित्रीकरण महत्वाचे असते. चित्रपट हे दृश्य आणि श्राव्य माध्यम असल्याने एकदा जे चित्रीत झाले ते पुन्हा पुन्हा तसेच पहाता येते. तमाशातील लावणीचे तसे नाही. चित्रपटातील संगीत ध्वनिमुद्रित होत असल्याने ते अवीट व्हावे या अपेक्षेनेच तयार केली जाते. चित्रपटात लावणी गेली परंतु तिने आपले खानदानी रूप थोडेफार बदलले. संगीताचे मिटर लक्षात घेऊन लावणी लिहिली जाते. पारंपरिक किंवा तमाशातील लावणी मुलतःच लिहिली गेली असल्याने ती खानदानी सौंदर्य प्राप्त करवून घेते.

चित्रपटात शब्दकळा, नृत्यमुद्रा आणि दृश्य यांचे भान ठेवून लावणी दर्शविली जाते. ग.दि.माडगुळकर, जगदीश खेबडकर यांनी चित्रपटातील लावणीला खरे रूप प्राप्त करून दिले. चित्रपटातील दृश्यांमुळे त्यांची लावणी प्रसिद्ध पावली. तसेच ना. धों. महानोरांनीही लावणीचा चित्रपटासाठी चांगला उपयोग करवून घेतला. आधुनिक संगीत आणि लावणीचे नावीन्य यामुळे चित्रपटातील लावणी उत्कृष्टरित्या सादर झाली.

चित्रपटात अनेक भावभावनांच्या छटा असतात. त्यात प्रेम-शृंगार तसे कारूण्यही असते. त्यात तारूण्य सुलभ भावभावनांच्या अभिव्यक्तीसाठी प्रेमगीते जशी येतात. तशा मराठी बाबतीत लावण्याही येतात. चित्रपटातून लावणीच्या माध्यमातून अनेक भावच्छटा दर्शविता येतात. भीती, लज्जा, ओढ, हुरहुर, आतुरता, दुःख अशा काही महत्वाच्या भावच्छटा लावणीतून येतात.

तारूण्याचे वर्णन ज्या शृंगारिकतेने लावणीत येते ते मराठीत तरी फार गोड वाटते. ते सांगण्याची आणि व्यक्त करण्याची कला शाहीर किंवा गीतकार आणि अभिनेत्री यांच्यावर अवलंबून असते. ग.दि.माडगुळकरांनी अनेक लावण्यांच्या रचनेतून त्यात नावीन्य आणलेले दिसते. शीघ्रकवी म्हरूण गदिमांकडे पाहिले जाते. प्रेम हे सर्व भेदांपलिकडे जाते हे ज्ञात असल्याने त्यांनी निसर्गाच्या साक्षीतून, शृंगारातून लावणी दिली. उदा.

भर उन्हांत बसली धरून सावली गुरं
 न्हाई चिंता त्यांची तिन्ही सांज पातुर
 चल दोघं मिळून चढू टेकडीवर
 चढता चढता धरा हात की वाट नसेखंड
 अन जाळीमंदी पिकली करवंद .. ॥धृ. ॥

ग.दि.माडगुळकरांची ही चित्रपटातील लावणी रसिकांना इतकी गुंतून ठेवते की
 त्याला कशाचेही भान रहात नाही. ही लावणी सादर होते तेव्हा डोंगर, करवंदाच्या
 जाळ्याचे निसर्गचित्र दिसते तसे तिचे लावण्यही दिसते.

म.पां.भावे या प्रसिद्ध गीतकारांनीही चित्रपटासाठी लावणी लेखन केले. त्यांच्या
 लावणीतील स्त्रीसुलभ प्रेम भावना विलक्षण मधुर आहे. म.पां.भावे यांची लावणी जशी
 साधी, सोपी तशी मनात घर करणारीही आहे. त्यांच्या शब्दरचनेतूनच ती भावना आकार
 घेते. उदा. त्यांची ‘ओंदा लगीन करायचं’ ही गाजीलेली लावणी पहाता येईल.

दाटू लागली उरांत चोळी
 कुठवर आता जपायचं
 ओंदा लगीन करायचं
 बाई, ओंदा लगीन करायचं ॥धृ. ॥
 मनात ठसतोय कुणीतरी
 उरात होतंय कसंतरी
 झोप रातीला येईना मुळी
 सपनात वुणीतरी बघायचं
 ओंदा लगीन करायचं .. ॥॥॥

या लावणीत तीन कडवी आहेत परंतु या लावणीचा मुखडा विलक्षण साधा आहे. उरात
 चोळी दाटणे म्हणजे आता फार काल सख्याशिवाय रहात येणार नाही. यावर्षी लग्न
 करायचेच हा ध्यास मनी बाळगून ही नवतरणी आपल्या जीवनाचे, उलघालीच्या अवस्थेचे

चित्रण करते. कुणीतरी मनात ठसला नि ऊर धपापला या अवस्थेमुळे रात्री झोप येत नाही. कुणाला तरी स्वप्नात पाहाण्याची भावना बळावते. कुणाला तरी म्हणजे त्यालाच, ज्याच्याशी ,लग्न करायचे आहे त्यालाच .

मं.पां. भावे यांनी स्त्रीसुलभ प्रेम - प्रणय भावना आपल्या लावणीतून प्रकट केल्या. म.पां. भावे यांची लावणी परंपराही जपते आणि नवताही मिरविते अशा पध्दतीने आविष्कृत होते.

कवी संजीव यांनी एक अत्यंत सुंदर लावणी लिहिली ती ‘अत्तरांचा फाया’ ही होय. चित्रपटातील या लावणीनेही चांगली ओळख दिली. या लावणीतील माधुर्य आणि गोडवा विलक्षण आहे. शब्द साधे असून ते अत्यंत भावगर्भी आहेत.

अत्तराचा फाया तुम्ही

मला आणा राया ॥४॥

विरहाचे ऊन बाई

देह तापवून जाई

धरा तुम्ही माझ्यावरती

चंदनाची छाया

अत्तराचा फाया .. ॥१॥

नाही आग नाही धग

मनी होते तगमग

विस्तवाशिवाय

कापराची काया

अत्तराचा फाया .. ॥२॥

यातील विरहीणी तिच्यावर प्रेम करणाऱ्याला प्रेमाचा वर्षाव करण्याची विनंती करते. तिला विरहाचे ऊन सहन होत नाही. त्याने तिच्या देहावर चंदनाची छाया धरावी या विनवणीतच तिची शृंगारावस्था दडलेली आहे. मनातली तगमग तशी

कशी कमी होणार ? संजीव या कर्वीनी फार गोड रसाळ लावणी लिहिली आहे.
अशा लावण्या फार कमी प्रमाणात दिसतात. विरहिणीची नाजूक विरहावस्था
तशीच आविष्कृत केलेली आहे.

चित्रपटातील लावणीसाठी ओठावर नाव येते ते गदिमा, जगदिश
खेबुडकर यांचे. जगदिश खेबुडकर आणि व्ही.शांताराम यांचे चित्रपटातील
लावणीचे सूर विख्यात आहेत. ‘पिंजरा’ चित्रपटासाठी डॉ. श्रीराम लागू आणि
संध्या यांच्यावर चित्रीत झालेली ही लावणी अत्यंत गाजली.

तुम्हावर केली मी मर्जी बहाल

नका सोडून जाऊ रंगमहाल ॥४॥

पापण्यांची तोरणं बांधून डोळ्यावरती

ही नजर उधळीते काळजातली पिरती

जवळ यावं मला पुसावं गुपीत माझं खुशाल

तुम्हावर केली मी .. ॥१॥

हुरहुर म्हणू की ओढ म्हणू ही गोड

या बसायंच की सुटंल गुलाबी कोडं

विरह जाळितां मला रात ही फसवे माया जाळ

तुम्हावर केली मी .. ॥२॥

लाडे लाडे अदबीनं तुम्हा विनविते बाई

पिरतीचा उघडला पिंजरा तुमचे पायी

अशीच रहावी रात साजणा कधी नक्हती सकाळ

तुम्हावर केली मी .. ॥३॥

खेबुडकरांनी लिहिले ते शब्द आणि त्यातली शृंगारभावना एका मास्तराच्या

आयुष्यावर कसे जाळे फेकते ते फार सुंदरपणे व्यक्त केले आहे.

प्रेम कसे करावे हे ही नायिका सांगते. तसे लावणीचे चित्रीकरणही सुंदर झाले आहे.

वास्तवदर्शी अभिव्यक्तीने चित्रीत केलेली ही लावणी तिच्या भावना त्याच्यापर्यंत बेमालुमपणे पोहचविते. शब्द आणि चित्र यांचा योग्य मेळ साधत्याने ही लावणी अधिक सूचक झाली आहे. अभिनेत्री म्हणून संध्याच्या अदाकारीने आणि डोळ्यांच्या हालचालीने ती अधिक अवीट झाली आहे. वायमेळ सुरस असल्याने सतत ऐकावी अशी ही लावणी त्या काळात विलक्षण गाजली .

तशीच एक लावणी आली आणि तिनेही भरली रसिकांच्या मनावर गारूड केले. ‘बुगडी माझी सांडली ग’ या ‘सांगते ऐका’ या चित्रपटातील गदिमांच्या लावणीने आजतागायत आपली मोहिनी घातलेली आहे.

ती - बुगडी माजी सांडली ग । जाता साता-याला ग जाता साताच्याला
हं SS चुगली नका सांगू ग । कुणी माझ्या म्हाताच्याला ग
माझ्या म्हाताच्याला

कोरस - चुगली नका सांगू ग कुणी हिच्या म्हाता-याला ग हिच्या म्हाता-याला ॥४॥

ती - माझ्या शेजारी तरूण रहातो
टकमक मला तो पाहतो
कधी खुणेने जवळ बाहतो, जवळ बाहतो
कधी नाही ते भुलले गबाई, त्याच्या इशाच्याला
चुगली नका सांगू ग ॥ .. ॥ ॥ ॥
आज अचानक घरी तो आला
पैरण फेटा निं पाठीस शेमला
फार गूढ तो मजसि जमला
दिला बसाया पाट मी बाई त्याला माझ्या शेजाच्याला
चुगली नका सांगू ग .. ॥ २ ॥
घरात तेव्हा नव्हते बाबा

माझा मजवर कुठला ताबा
 त्याची धिटाई तोबा तोबा
 वितळू लागे ग लोगी बाई बघता निखाच्याला
 चुगली नका सांगू गं .. ॥३॥
 त्याने आणली आपली गाडी
 तयार जुंपून खिलारी जोडी
 मीही ल्याले पिवळी साडी
 वेड्यावानी जोडीने गं गेलो आम्ही बाजाराला
 चुगली नका सांगू .. ॥४॥
 येण्याआधी बाबा परतून
 पोचणार मी घरात जाऊन
 मग पुस्तील कां ना पाहून
 काय तेव्हा सांगू मी ग बाई
 त्याला बिचाच्याला ॥५॥

जयश्री गडकर यांच्यावर चित्रीत झालेली ही लावणी व राम कदमांनी संगीत दिलेली ही लावणी होय. चित्रपटात तिला नवा साज दिल्याने ती इतकी वर्षे मराठी रसिकांच्या जिमेदार घोळत राहिली आहे. मागे कोरसचा साज दिल्याने ती अधिक नखरेल झाली आहे.

आपल्या मराठी चित्रपटात दादा कोंडके यांनीही लावण्या दिल्या आहेत. ‘सोंगाड्या’ मधील ही लावणीही उत्तम झाली आहे. दादा कोंडके आणि उषा चक्काण यांच्यावर ती चित्रीत झाली आहे.

अहो राया मला पावसाला नेऊ नका
 राया ५ मला पावसात नेऊ नका ॥६॥
 लई गार हा झोंबे वारा

अंगावरती पडती धारा
 वाटेत कुठंही नाही थारा
 अं९९ भिजली साडी भिजली चोळी
 भवतीनं ओल्या चुका
 अहो राया मला, पावसात नेऊ नका ॥१॥

 हळूच लागत हसत बसू या
 उबदारसा गोड बोलू या
 खुळ्या मिठीत खुळे होऊ या
 हो ५ जा ८८ लावून घेऊ खिडक्या दारं
 पाऊस होईल मुका..

अहो राया मला पावसात नेऊ नका .. ॥२॥

पुष्पा पागधरे यांनी ही लावणी गायली असून उथळ शृंगाराची अदाकारी नायक-नायिकेने केल्याने ती विशेष गाजली आहे.

काही चित्रपटातील लावण्या रसिकांच्या मनात का रुजल्या तर त्या दिग्दर्शकांनी व कॅमेरामनने ज्या पध्दतीने चित्रीत केल्या व गीतकाराने / शाहिराने लिहिल्या त्यामुळे. चित्रपटात लावणी गाणारी वेगळी असते. अदाकारी दुसरीची असते. दादा कोंडके यांनी खास मराठी ढंगाची लावणी दिली. लोकभाषा हे त्यांच्या लावणीचे व एकूणच चित्रपटाचे वैशिष्ट्य होते. बोली भाषेचा रांगडा ठसका लावणीला दिल्याने त्यांची प्रत्येक लावणी रसिकच्या मुखी बसली आहे. लोकभाषा आणि ग्रामीण दृश्ये-चित्रीकरणामुळे ही लावणी विशेष गाजली. त्यांच्याबाबतीत व्दैभाषिकता हा वाद असला तरी त्यांचे संवाद व लावणी गीते कुणी नाकारली नाहीत.

चित्रपट हे माध्यम आल्याने तमाशाला उतरली कळा लागली असली तरी ग्रामीण भागात तमाशाला आजही स्वीकारले जाते. चित्रपटातील लावणीने महाराष्ट्रीय स्त्रीच्या विविध शृंगार कळा दर्शविल्या. चित्रपट हे दृक्-श्राव्य माध्यम असल्याने ते चटकन मानवी

हृदयाला स्पर्श करते. मानवी मनाच्या भावभावना चित्रपटातून साकार झाल्याने या माध्यमाने सर्वांवर आपली पकड बसविली. त्यात नृत्याचा आविष्कार हे या लोकगीताचे मूलभूत अंग आहे. नृत्यामुळे लावणीचे लावण्य अधिक खुलते. लावणी ऐकणे व पाहणे यातच तिचे खरे लावण्य नजरेस पडते. लावणीच्या आविष्काराविषयीही म्हटले गेले की, “ सारांश, लावणीची खरी मौज लावणी वाचण्यात नाही; तर ती गायिलेली ऐकण्यात व पहाण्यात आहे. संद्याकाळच्यावेळी कामधंदा आटपून, घरच्या साऱ्या चिंता, दगदगी घरीच ठेवून , घटकाभर स्वतःला विसरून रंगण्याकरिता एकत्र जमलेल्या लोकांसमोर एक पाय पुढे करून कानावर हात ठेवून , मान कलती करून, ऐका SS असे उच्च स्वराने पुकारून उफ तुणतुण्याच्या किंवा कडेतंबुरीच्या साथीवर गायकाने ठसक्यात म्हटलेली, स्त्रीवेषधारी नाच्या पोराने किंवा कसबिणीने चक्राकार नाच करतानां गाण्यातील तालाला पायातील घुंगुराने, खटक्याला मानेच्या हिसक्याने, सुराला टिपेतील तानेने साथ देऊन, शरीर ठिकठिकाणाने वाकवून , डोळे मोडून, अदा करून देखणी केलेली आणि त्या सुचक अंगविक्षेपकाला आपल्या ओबडधोबड अंग विक्षेपाने स्ततःला नकळतच प्रत्युत्तर देवून आपला आनंद वा, वाहवा इत्यादी उद्गारांनी व्यक्त करीत कवनांतील रसात देहभान विसरून ढुऱ्यां-या श्रोत्यांनी रंगविलेली लावणी, स्ततःहि तेवढेच रंगून ऐकण्यातच लावणीची खरी मौज आहे.”¹²

सिनेमाच्या लावणी बाबतही हे म्हणजे अयोग्य ठरणार नाही. परंतु तमाशा रात्री रंगतो तर चित्रपटाच्या वेळेत बदल आहे. दिवसाही टॉकीजमध्ये सिनेमा पहाता येत असल्याने इथे वेळेची मर्यादा नाही. मात्र सिनेमा स्त्री-पुरुष पाहू शकतात. तमाशा मात्र आजही स्त्रीने पाहणे योग्य ठरलेले नाही.

चित्रपटातील लावणीने नायक-नायकिणीतील प्रेमभावना व त्यातील नाट्य शब्दाच्या माध्यमातून जीवंत केले. लावणीतील प्रेमभावना, आर्जवे, चित्रपटातील प्रसंग आणि शब्द यांचा मिलाफ घडवून आल्यानेच चित्रपटातील लावण्या जास्त लोकप्रिय झाल्या. जुन्या शाहिरांच्या तुलनेत नव्या लावणी रचनाकरांना विशेष स्थान मिळाले

लावणीमधील कोरसही मनाला भावणारा दिल्याने लावणीची गोडी अधिक रंगत गेलेली दिसते.

चित्रपटातील लावणीने लावणीची व्याप्ती वाढवलेली दिसते. लावणी तर आता सातासमुद्रापार गेली आहे. ती कशी गेली याचे स्वरूप पाहताना ‘अल्बम’ मधील लावण्यांचाही विचार करावा लागेल.

4.3 ‘अल्बम’ मधील लावणीचे आविष्कार स्वरूप :

‘अल्बम’ ही अगदी अलिकडील, गीते, लावण्या, दृक्श्राव्य कार्यक्रम एकत्र करणारी तंत्रशुद्ध पद्धती आहे. विशिष्ट गीते, चित्रपट, रंगमंचीय कार्यक्रम, यांचे संकलन अल्बममध्ये असते. अलिकडच्या काळात विपुल अल्बमस् बाजारात पहायला मिळतात. उदा. भक्तीगीते, भावगीते, प्रेमगीते, गळ्याल, लावणी, विशिष्ट गायकांची निवडक गाणी इ. दिवसेदिवस ही संख्या वाढतच आहे. केवळ ‘अभंग’ हा प्रकार घेतला तरी पं. भीमसेन जोशी, लता मंगेशकर, सुधीर फडके अशा अनेक गायक-गायिकांनी गायलेल्या अभंगाचे अल्बमस् पहायला मिळतात. विशिष्ट संगीतकारांनी संगितबद्ध केलल्या श्राव्य ध्वनिमुद्रिका किंवा दृक्श्राव्य ध्वनिमुद्रिकाही दिसतात.

लावणीच्या अल्बमचा विचार करताना शेकडो प्रकारचे लावणीचे अल्बम दिसून येतात. उदा. लक्ष्मीबाई कोल्हापूरकर यांनी गायलेल्या लावण्यांचा अल्बम, आशा भोसले यांनी गायलेल्या लावण्यांचा अल्बम, सुवर्णा माटेगावकर, पुष्णा पागधरे, शकुंतला जाधव, इ. गायिकांनी गायलेल्या लावण्यांचे अल्बमही दिसतात. मात्र ‘नटरंगी नार’ हा सुरेखा पुणेकर यांच्या लावण्यांचा अल्बम विशेष गाजला आहे.

‘नटरंगी नार’ हा सुरेखा पुणेकर यांचा अल्बम महाराष्ट्र आणि बृहन्महाराष्ट्रासह सर्वच रसिकांनी गौरविला आहे. वडाळा [नेवासा] येथे गवताचे भारे वाहणारी ‘सुरेखा’ दारिद्र्यातून पुढे आली. लावणीचा गळा आणि लावणीची अदाकारी, नृत्य यामुळे तिने लावणीच्या कार्यक्रमांस हजेरी लावली आणि आपले नाव पुढे आणले. आयुष्याला अनेक

वळणे मिळाली. परंतु आता ‘सुरेखा पुणेकर’ प्रसिद्धीच्या लाटेवर स्वार झाली आणि ‘लावणी’ या लोकगीतांनी रुजली. ‘नटरंगी नार’ मधुन सुरेखा पुणेकरांनी खालील काही लावण्या नृत्य, अदाकारी कोरस व गायनासह सादर केल्या.

‘सुरश्री प्रोडक्शन’ मुंबईने हा अल्बम सादर केला आहे. लावणीची राणी म्हणून याच अल्बमने सुरेखा पुणेकरांना लौकिक मिळवून दिला.

‘कारभारी दमानं होऊ द्या दमानं अंग भिजल्या घामानं

“पिकल्या पानाचा देठ की हो हिरवा’

‘झाल्या तिन्ही सांजा करून शिणगार साजा ...’

‘या रावजी बसा भावजी कशी मी राखू तुमची मर्जी’

‘दूर क्वा ना जाऊ द्या सोडा, जाऊ द्या ५५’

‘डोळं रोखून असं काय बघता हो पावण इचार काय हाय तुमचा’

‘पाहुनिया चंद्रवदन मला साहिना मदन हो ५’

‘गाडी आणावी बुरख्याची बुरख्याची दोन चाकी’

‘आशुक माशुक नार नाशिकची गोदे तटी रामघाटी गंगेच्या ग काठी चांदीची ग लोटी बसले घाशीत’

‘अवती भवती डोंगर झाडी, मधी माझी गं सासरवाडी’

‘पंचबाई मुसाफिर अल्बेला, भरजरी पोशाख हातामधी भाला’

शिपाई सजणाऽ रंगेला फांकडा शोभे गुलाबी पटका’

‘उंच माडीवरती चलाऽ बाई हसून मजसि बोला

रायाच्या मी बसते डाव्या बाजूला ५,

‘कलमी आंब्याला मोहोर येता गुलाबी सुटली हवा

बाई राघुचा टपून बसलाय थवा’

‘उगवली शुक्राची चांदणी’

‘धरुनितरी शाळू हिरवा फुटला हा मंदी गारवा’

अशा अनेक लावण्या सुरेखा पुणेकरांनी रंगमंचावर सादर केल्या. यात सर्वच लावण्या आधुनिक नाहीत. परंतु पारंपरिक लावण्याही आहेत. रसिकांनी शोकडो वर्षे मनात ठेवलेल्या या लावण्यांना सुरेखा पुणेकरांनी अदाकारीतून साकार केले.

लावणीचा हा प्रगतीशील प्रवास तंबुतील तमाशापासून तो पुणे - मुंबई मधील थिएटरपर्यंत झालेला आहे. लावण्यांचा पारंपारिक बाज तोच ठेवून त्या नवी वेशभूषा, कोरस ,संगीत यांचा मेळ घालून सादर केला.

बच्चू पांडे यांच्यासारख्या रसाळ निवेदकाने त्यामागची पाश्वर्भूमी सांगितली भिन्न कार्यक्रमांतून त्या लावण्या सादर झाल्या आणि त्यातल्या काही लावण्यांचा सुंदर अल्बम सुमीत म्युझिक कंपनीने तयार केला.

सुरेखा पुणेकरांनी लावणीचा आशय समजून घेतला व तशी अदा केली उदा. 'चांदीची ' लोटी बसले घाशित या लावणीत प्रत्यक्ष लोटी कशी घासतात याची अदा केली. 'मुसफिर अल्बेला ' मध्ये शिपाई गड्याचा रुबाब सादर केला. तर 'कारभारी दमान ', मध्ये स्त्रीचा नखरा व्यक्त केला. त्यामुळे हा अल्बम गाजला. शब्द , अदाकारी आणि सूरातून त्यांनी त्या त्या भावना थेट रसिकांच्या हृदयापर्यंत पोहोचविल्या.

ऑक्टोपॅड, हार्मोनियम, ढोलकी, तबला, सनई, बासरी ,खंजिरा, चाळ, कडी इ. वायांचा मेळ विशेष महत्वाचा ठरतो. नऊवारी पैठणी, नाकात नथ, डोक्याला गजरा , गळयात दागिने, पायात घंगुरु, कमरेला पट्टा, हातात भरगच्च चुडा, हाताच्या बोटात अंगठ्या, कपाळावर कुंकु, भरजरी पदर, दाटलेली चोळी, लाल ओठ, कधी बैठकीच्या लावणीची अदा तर कधी खडी लावणीची अदा, नृत्य, नृत्य तारकांचा समूह यातून ही लावणी गाजत गेली. 'छातीशी कवळून धरा ' हाही सुरेखा पुणेकरांचा गाजलेला लावण्यांचा अल्बम प्रदर्शित झाला. नृत्याविष्कार आणि खास ठेवणीतल्या या लावण्या होत. परंपरा जपून ठेवण्याचा प्रयत्न अशा अल्बममधून होतो.

अल्बमवर जे मुख्यपृष्ठ असते ते फार आकर्षित करीत असते. सुरेखा पुणेकरांची अदा असलेला फोटो त्यावर दिल्याने रसिक तिकडे आकर्षिला जातोच. अल्बमवर निर्माता ,

कंपनीचे नाव, लोगो असते. लावणी लिहिणाऱ्याचे नाव, नृत्यदिशकाचे नाव, संगीतकाराचे, संकलकाचे नाव, कॅमेरामनचे नाव असते.

उदा. ‘बुगडी माझी सांडली ग’, या ‘अल्बम’ वर ‘टिकीट फिल्मस्’ निर्मित वॉन रायन्स एन्टरटेनमेंट पुस्तुत

बुगडी माझी सांडली ग.

निर्माता श्याम सिंघानिया दिग्दर्शक मानसिंग पवार

कथा, पटकथा आणि संवाद मानसिंग पवार

छाया राजा फडतरे, संकलन हेमंत गोसावी

कार्यकारी निर्माता विवेक शहा

संगीत प्रवीण कुंवर, बापू भोसले आणि सचिन - दिवेश

नृत्य दिपाली विचारे

संगीत संयोजक उदय साळवी उमेश रावराणे

म्युझिक मिक्सिंग भास्कर शर्मा [रुद्र स्टुडिओ]

अशी पुढील भागावर चित्राकर्षक माहिती असते. तर पाठीमागे लावणीची एकेक ओळ, एखादा फोटो, म्युझिक कंपनीचा पत्ता असतो.

‘बुगडी माझी सांडली ग’ मध्ये ---

‘दाजीबा हो माझा दादला’ संगीत प्रवीण कुंवर, गीत राजेश बमुगडे, गायिका भारती घवी,

‘लुटा तुम्ही ऐवज इष्काचा’ संगीत राजू भोसले, गीत मानसिंग पवार, गायिका बेला शेंडे,

‘बघुन मला झाला पावना येडा’ संगीत ब्रभू भोसले, गीत मानसिंग पवार, गायिका बेला

शेंडे

‘हरवली माझी बुगडी’ संगीत ब्रभू भोसले, गीत मानसिंग पवार, गायिका बेला शेंडे

‘मला कळत नाही राजसा।’ संगीत प्रवीण कंवर, गीत मानसिंग पवार, गायिका बेला शेंडे

‘राया मला तुम्हाविण करमत नाही’ संगीत सचिन दिनेश, गीत बाबा चव्हाण, गायक-
बेला शेंडे, नाईक’.

‘तुझे नाव आता’ संगीत प्रवीण कुंवर ,गीत संजली रोडे, गायक जसराज जोशी
 ‘ओ पावनं जरा जमानं काढा कडी’ संगीत सचिन, दिनेश गीत बाबा चव्हाण , गायिका
 उर्मिला धनगर,
 ‘बाईं गं आनंदाच्या खानी’, संगीत सचिन -दिपेश , गीत बाबा चव्हाण , गायिका भारती
 माढवी, संचिता मोरजकर.

अशा प्रकारे माहिती देऊन म्युझिक कंपनीचा पत्ता दिलेला आढळतो.

अकलूज येथील लावणी महोत्सवाचेही अनेक अल्बम प्रसिद्ध झालेले दिसतात.
 सुमीत म्युझिक कंपनीनेच हे अल्बम चित्रीत केले आहेत. उदा. ‘लावणीची लावण्यवेल’
 या शीर्षकांतर्गत अनेक अल्बम आलेले आहेत. महर्षि स्मृति चषक राज्यस्तरीय लावणी
 नृत्य स्पर्धा, भाग - 9 /10 यात दोन VCD असून 24 लावण्या आहेत. मुख्यपृष्ठावर या
 भागातील दोन - दोन नृत्यतारकांचे फोटो असून मागील बाजूस जयसिंह मोहिते पाटील
 यांचा फोटो व महोत्सवामागील संकल्पना मांडली आहे. “ महाराष्ट्रातील लोक कलांना
 उत्तेजन मिळावे, जुन्या पारंपारिक लावण्यांचे जतन होऊन त्यामध्ये वृद्धी व्हावी,
 नवकर्वींना उत्तेजन मिळावे, लावणी कलावंताना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळावी, अस्सल
 लावणीचे स्वरूप सर्व सामन्यांना समजावे आणि ही कला वृद्धीगत व्हावी म्हणून जयंती
 समारंभ समितीच्या वतीने सहकार महर्षि शंकरराव मोहिते पाटील यांचे अमृत महोत्सवी
 जयंती वर्ष जानेवारी 1993 पासून महाराष्ट्र राज्य पातळीवर लावणी नृत्यस्पर्धेचे आयोजन
 केले जात आहे. शाहिर प्रभाकर, होनाजी बाळा, रामजोशी, पठठे बापूराव यांच्यासारख्या
 सुप्रसिद्ध शाहिरांनी रचलेल्या लावण्या, पारंपरिक लावण्या, नवकर्वींनी तयार केलेल्या
 लावण्या यांना चालना दिल्यामुळे लावणीचे विविध प्रकार बैठकीची लावणी , छक्कड
 लावणी, बालेघाटी लावणी इत्यादीची ओळख सर्वसामान्य लोकांना याच माध्यमांतून होत
 आहे:-

दरवर्षी राज्यस्तरीय लावणी नृत्यस्पर्धा स्मृतीभवन, शंकरनगर ,अकलूज येथे घेतल्या
 जातात. स्पर्धा पाहण्यासाठी नागपूर, यवतमाळ, बीड, नांदेड , परभणी ,रत्नागिरी ,

सांगली, सातारा कोल्हापूर इ. जिल्ह्यातून प्रेक्षक येत असतात. परंतु असंख्य प्रेक्षकांना इच्छा असूनही मर्यादित क्षमतेमुळे [1000 आसने] स्पर्धेचा कार्यक्रम पाहण्यास उपस्थित राहाता येत नाही. त्यामुळे महाराष्ट्रातील रसिक -प्रेक्षकांच्या मागणीमुळे या स्पर्धेमधील निवडक लावण्यांच्या व्हिसीडीज् करून त्या रसिक प्रेक्षकांपर्यंत सुमित कॅसेट कं. च्या माध्यमातून पोहचवण्याचा आम्ही प्रयत्न करीत आहोत. ”¹³

[लावणीची लावण्यवेल , जयंती समारंभ समिती, अकलूज , महर्षि स्मृती चषक , राज्यस्तरीय लावणी नृत्यस्पर्धा, भाग 9/10, दोन व्हिसीडींचा संच -2008]

असा उद्देश स्पष्ट करून खाली 9 व 10 व्या भागात सादर केलेल्या लावण्यांची शीर्षके व सांस्कृतिक कलाकेंद्राची नावे दिली आहेत.

लावणीची लावण्यवेल

भाग - 9

1. मुजरा. दर्शना शेट्ये - राजसा तुम्हासाठी - मुंबई
2. गवळण . यमुनेच्या तीरी : दिप्ती आहरे - मी राजसा तुम्हासाठी - पुणे
3. विचार काय हाय तुमचा : लावण्यसुंदरी - पुणे-4
4. गाडी आणावी बुरख्याची : लावण्यरंग - मुंबई
5. जाता जाता धक्का : रेशमा जाधव , शुभांगी सातारकर - नृत्याची बिजली कडाडली
6. कुठवर पाहू मी वाट : जय पुष्पराज सांस्कृतिक कला, केंद्र ग्रुपपार्टी, जेजूरी
7. रोजच छळते रात्र : वर्षा परितेकर - जय अंबिका लोकनाट्य कला केंद्र, सणसवाडी
8. जाईल झोक तुझा : मीना - अमीना परभणीकर , जय अंबिका लोकनाट्य कलाकेंद्र, सणसवाडी
9. धुर ज्वानीचा आज : शकुंतला - इंदु लोणंदकर - महालक्ष्मी कला मंदिर - बाशी
10. लटपट लटपट : सुजाता कुंभार - विनया नागर -लावण्यखणी , सोलापूर

11. साच्या जगाला पडलाय घोर : रेखा -सारिका केजकर - सागर लोकनाट्य कला केंद्र ,
मोडनिंब

12. राया मी तुमच्याशी : मंगल -स्वाती दिघोळकर , - भाग्यलक्ष्मी लोकनाट्य कला केंद्र,
मोडनिंब

भाग - 10

1. मुजरा : मीना - बेला -ज्योती निटुरकर -सागर लोकनाट्य कलाकेंद्र, मोडनिंब
2. गवळण : कधी येशील रे तू : छबू - लोचना अंतरवेलीकर - जय अंबिका लोकनाट्य
कलाकेंद्र, सणसवाडी
3. राया माझा गेला गावा : दिप्ती आहेर - मी राजसा तुम्हासाठी - पुणे
4. चोळी माझी दंडाला : रेखा काळे नगरकर - पांडव निर्मिता - चौफुला
5. गोच्या गाली टिकली : रेशमा वर्षा परितेकर - जय अंबिका लोकनाट्य कलाकेंद्र ,
सणसवाडी .
6. बाई माझ्या नथीचा तुटला : छबू - लोचना अंतरवेलीकर . जय अंबिका लोकनाट्य
कलाकेंद्र, सणसवाडी .
7. असे का तुम्ही हो : शकुंतला - इंदु लोणंदकर - महालक्ष्मी कलामंदिर , बार्शी
8. अहो राय मला : अर्चना जावळेकर - पद्मीनी चव्हाण , लावण्यसुंदरी - पुणे
9. या हो राया : कांचन - वैशाली दिघोळकर -जय अंबिका लोकनाट्य कलाकेंद्र , सणसवाडी
10. लई दिवसानं : शाशिकला - मेनका कोल्हापूरकर - नुतन सांस्कृतिक कलाकेंद्र , इस्लामपूर
11. नवदिवाळी नटून थटून मी : कु नाझनीन शेख - शंकरराव मोहिते महाविद्यालय , अकलूज
12. वाटलं होते तुम्ही याल : दिप्ती आहेर- मी राजसा तुम्हासाठी

अशा 24 लावण्यांची, सादरकर्त्या नर्तकींची व थिएटर्सची नावे देऊन सूचना दिल्या
आहेत.

अशा प्रकारे अनेक शीर्षकांचे लावण्यांचे ‘अल्बम’ प्रसिद्ध झालेले आहेत. या लावण्यांत पारंपारिकतेपासून तर आधुनिक लावण्याचा समावेश आहे. अल्बम मधील लावण्यात चित्तार्थकपणा तीव्र स्वरूपाचा आहे. एक मुख्य नर्तकीच्या सोबत इतर चार ते दहा - बारा नर्तकीही नाचत असतात. त्यात एकसुरीपणा आणण्याचा प्रयत्न तसा फसवा दिसतो. पाहणाऱ्याचे लक्ष मात्र मुख्य नर्तकीवर असते. ‘अल्बम’ ही संकल्पना सद्यकाळात विशेष प्रसिद्ध झालेली आहे. या लावण्यांच्या अल्बममध्ये रोशन सातारकर, सुलोचना चव्हाण, आशा भोसले, लता मंगेशकर, शकुंतला जाधव अशा अनेक गायिकांनी गायलेल्या लावण्यांचा / गीतांचा समावेश होतो. लावणी संगीतकारांचेही अल्बम प्रसिद्ध केले जातात. तथापि मूळ लावणीचे लावण्य आणि अल्बम मधील लावणीचे लावण्य यात फरक आहे. तोही आता लक्षात घेऊ.

4.4 अविष्कार पद्धतीतील साम्यभेद :

संगीतबारी, तमाशा, चित्रपट आणि अल्बम मधील सादर होणाऱ्या लावण्यांच्या आविष्कारपद्धती एकच नाहीत. ती लावणी असली तरी आविष्कारात जाणवण्याचा फरक आहे. हा साम्यभेद लक्षात घेताना ‘माध्यमनिहायता’ लक्षात घेतली पाहिजे. संगीतबारी, तमाशा ही लोकरंजनाची पारंपरिक माध्यमे असून चित्रपट आणि अल्बम ही आधुनिक व तंत्रात्मक माध्यमे आहेत.

पुर्वी मशाली किंवा टेंबे यांच्या उजेडात तमाशे दाखविले जात. नंतर जनरेटर, इंजिन आले आणि आता वीज आल्याने माध्यमांतर्गत फरकही पडलेला आहे. केवळ आविष्काराचा विचार करु गेल्यास असे दिसते की तमाशातील लावणीही अधिक जीवंत स्वरूपाची आहे. मुळातच ही तमाशासाठी लिहिली गेली असल्याने तिची बांधणी, नृत्य, संगीत आणि अदाकारी वेगळी आहे. शिवाय तमाशात कलावंताची हजेरीही मोजकी असल्याने कमीत कमी कलावंतांच्या उपस्थितीत ती सादर केली जाते.

तमाशातील फडात ती गायली जात असल्याने तिची ढब, गायनीकळा वेगळी असते. तिलाच महारी लावणी म्हटले गेले आहे. तमाशातील लावणी हे स्वतंत्र पद्य असून वगाचे संगीतमय नाट्यही आहे. पेशवाईत तमासगिरात पोवाडे, भेदिक लावण्या आणि शृंगारिक लावण्यांचेही फड होते. शाहिरी लावणी सादर करते वेगळे आणि भेदिक वेगळे. तमाशातील लावणी ढोलकी, तुणतुणे, कडी, पायपेटीवर सादर केली जाते. ही वाद्ये वाद्यमेळ साधणारे दिसतात. बैठकीची लावणी तबला, पेटीवर गायन करून सादर केली जाते. लावणीचे आविष्करण करताना माध्यम कोणतेही असले तरी नऊवारी पैठणी, घुंगरु, दागिने, नृत्य अशा पध्दतीने ती सादर केली जाते. अशा लावणीमागे मराठी माणसाचे मानसशास्त्र उभे राहते. कारण तो त्याच मानसिकतेतून सादर होणारी लावणी पहात असते.

अदा करणारी नर्तकी नऊवारीचा पदर दोन्ही हाताने धरीत मुरका मारते. पाठीवरची खडीची चोळी दर्शविते. चोळीचे बंध दर्शविते. गळयातले दागिने, कमरेचा पट्टा, कानातले झुबे, गजरा, वाक्या दर्शवित ती आपले सौंदर्य प्रकट करीत असते. तमाशातील लावणीला समोरेच जीवंत प्रतिसाद मिळतो. कारण ही लावणी ढोलकीच्या तालावर आणि हार्मोनियम - तुणतुण्याच्या सुरावर गायली जाते. हीच लावणी नायकिणीच्या माडीवर सादर होताना तंबोरा, सारंगी, तबला, डग्गा यादवारे आविष्कृत होऊ लागली.

तमाशात लावणीची चाहूल लागली तरी प्रेक्षक सरसावून सावध होऊन बसतो. ताल धरतो. मधी फेटा, टोपी उडवतो. शिळ घालतो. हे सारे ते करतो ते त्या लावणीच्या अभिव्यक्तिमुळे.

चित्रपटातील लावणी चित्रीत केलेली असल्याने ती कॅमेरा आणि संगीतवृंद व दृश्य यावर आधारित असते. आताही नऊवारी साडी नेसून ती कधी सादर होते तर कधी सहावारी साडीत सादर होते. लावणीच्या नर्तकीचे असे रुप बदलले तरी गायन आणि वाद्य यात फारसा फरक जाणवत नाही. चित्रपटाने लावणीला फार पुढे नेले असले तरी तिच्या आविष्कारात भरपूर फरक केला. उदा. ‘फड सांभाळ तुऱ्याला ग आला, तुऱ्या

ऊसाला लागंल कोल्हा’ ही लावणी चित्रीत करताना नायिकेचे रुप सौंदर्य आणि ऊसाचा फड कॅमेच्याच्या सहाय्याने दर्शवून लावणी अभिनित केली जाते. इथे लावणी गाणारी दिसत नाही. भाव दर्शविणारी अभिनेत्री मात्र दिसते. उसना गळा घेऊन तिचे सादरीकरण करणे व ओठांच्या हालचाली योग्य व्हाव्यात एवढीच यामागे भूमिका असते.

चित्रपटात लावणी सादर होतानाही दृश्यांमागून दृश्ये येतात. तमाशाच्या लावणीत हे अशक्य असते.

चित्रपटातील लावणीसाठी लावणी ध्वनिमुद्रित केली जाते. त्यासाठी गायिका ,कोरसवाले, वायांची जुळवाजुळव करावी लागते. अद्यावत वायांनी तिच्यावर साज चढविला जातो.

तमाशातील लावणी गाणारी स्वतः उभी गात असते. आता लावणीची रेकॉर्ड लावूनही तमाशात लावणी सादर केली जाते परंतु मूळ तमाशा तसा नाही, नव्हता . त्यामुळे जीवंत माध्यम तमाशा तर दृश्यमाध्यम सिनेमा हा भेद करावाच लागतो.

संगीतबारीतली लावणी स्वतः गायिका सादर करते.परंतु त्यात लावणीच्या सुरतालाकडे आणि नृत्य-अदाकडे दुर्लक्ष केले जाते. तो फक्त वेळ मारुन नेण्याचा प्रकार होतो. त्यात कलावंतीणींना कोणतेही कलात्मक स्वारस्य नसते. रसिक येतात ते शृंगारदृष्ट्या स्पर्श भाषा भागविण्यासाठी त्यामुळे संगीतबारीची लावणी मागे पडली. नृत्यातील तोचतोचणणा .एखादे कडवेच सादर करणे, दुसरी ‘फर्माईश’ स्वीकारणे, पैसा गाठी मारणे , वेशभूषेकडे लक्ष नसणे अशा अनेक कारणामुळे संगीत बारीची अभिव्यक्ती कंटाळवाणी होताना दिसते. आता फार कमी ठिकाणी संगीतबारी आढळते. लावणीची नीट काळजी न घेतल्याने संगीतबारी आता चित्रपट गीताकडे वळली आहे.

‘अल्बम’ मधील लावण्यांचे भवितव्य उजळलेले जाणवते. उत्तम गायिका, चमकदार वेशभूषा, सुंदर वायमेळ आणि चित्रकरणाची सौंदर्यस्थळे किंवा सजावट केलेला रंगमंच यामुळे अल्बम मधील लावणी प्रसिद्ध झाली.

शिवाय चित्रीकरणातील नाविन्य, दृश्यमिश्रणे यामुळे अल्बममधील लावणी रसिकांना हवीहवीशी वाटते. मात्र तमाशा किंवा चित्रपटातील लावणीपेक्षा अल्बममधील लावणी

वेगळी अशी आविष्कृत होते. निवडक लावण्याच अशा अल्बममधे घेऊन त्या नव्याने चित्रीत केल्या जातात. कधीकधी मूळ-पारंपरिक लावणीपेक्षा अल्बममधील लावणी भाव मारुन जाते. अल्बममधील लावणीचे विषयही शृंगारात्मक असतात.

तिन्ही माध्यमातून एकच लावणी वेगवेगळ्या प्रकारे अभिव्यक्त होते. तथापि जी मूळ लावणी आहे तिचे मूळरूपच लक्षणीय ठरते. कारण मूळ आहे म्हणूनच यावर माध्यमनिहाय नवनवे कलम केले जाते. किंबुना मूळ मान्य करूनच गौण रूपाचा विचार करावा लागतो. म्हणूनच ‘तमाशातील लावणी’ चे मूळ रूप महत्वाचे ठरते.

4.5 निष्कर्ष :

1. पारंपारिक व आधुनिक लावणीच्या आविष्कार पद्धतीत कमालीचा भेद आढळतो.
2. ‘लावणी’ या प्रकारात कालानुरूप परिवर्तन झालेले आढळते.
3. प्रबोधन व मनोरंजन हा पारंपारिक लावणीचा उद्देश होता. परंतु आधुनिक लावणी, अल्बममधील लावणीचा केवळ मनोरंजन हाच हेतू दिसतो.
4. लावणीचे सादरीकरणाचे स्वरूप तमाशा, चित्रपट, अल्बम, संगीतबारी या प्रकाराप्रमाणे बदलताना जाणवते.
5. लावणीने संत आणि पंतकविता मागे सारुन प्रणय आणि शृंगाराचा ध्यास धरला.
6. लावणीची रचना विशिष्ट वृत्तात, लयीत असते.
7. संगीतबारीतील लावणी, पारंपारिकतेला सोडून स्वैर आविष्कृत होते.
8. ढोलकी, तुणतुणे, हार्मोनियम, तबला ही वाद्ये सर्व लावण्यांसाठी दिसतात.
9. नव्या लावण्या, अल्बम यासाठी लावण्यांच्या बांधणीसाठी वेगवेगळी वाद्ये वापरली जातात.
10. रसिक हा महत्वाचा घटक सर्व लावणी रूपांसाठी आवश्यक ठरतो.
11. संगीतबारी किंवा तमाशात लावणी गाणारी समोर असते. चित्रपटात किंवा

अल्बममधे ती समोर असतेच असे नाही. विशेषत: अल्बममधील लावणी नर्तकी स्वतः गातानाही दिसते. उदा. सुरेखा पुणेकर .

12. सांस्कृतिक कला केंद्रात लावणीचे विशेष सादरीकरण होऊ लागले आहे. उदा. जय अंबिका लोकनाट्य कलाकेंद्र, सणसवाडी [पुणे] , सागर लोकनाट्य कलाकेंद्र [मोडनिंब] , जय पुष्पराज सांस्कृतिक कलाकेंद्र [जेजुरी] , भाग्यलक्ष्मी लोकनाट्य कलाकेंद्र [मोडनिंब], नूतन सांस्कृतिक कलाकेंद्र, [इस्लामपूर] , महालक्ष्मी कला मंदिर , [बाशी], लावण्यखणी [सोलापूर], तुमच्यासाठी काय पण [पुणे], न्यू अंबिका कलाकेंद्र यवत [चौफुला], नटरंग सांस्कृतिक कलाकेंद्र, [मोडनिंब], परागकर्ण कलासंच [मंबई], कैरी मी पाडाची [पुणे], मी राजसा तुम्हासाठी [पुणे], लावण्य सुंदरी [पुणे]इ. अनेक कलाकेंद्रांतून पारंपारिक लावणीसह आधुनिक लावण्याही सादर केल्या जाताहेत.
13. लावणी हा तमाशा कलेचा प्राण आहे. तसा महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचाही आहे.
14. चित्रपटाच्या लावणीतून विविध भावच्छटा दर्शविता येतात.
15. जुन्या लावणी लिहिणाऱ्या शाहिरानंतर नवी परंपराही सिध्द झाली.
- 16.आधुनिक लावणीने शृंगार आणि शब्द यांची सांगड घातली.
- 17.चित्रपट माध्यमामुळे लावणी अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने ती अधिक सकस झाली.
- 18.‘अल्बम’ मधील लावणीने निवडक लावण्या चित्रीत केल्याने रसिकांची आवड जोपासली.

अशा प्रकारे तमाशा , चित्रपट, अल्बम व संगीतबारीतील लावणीचा आविष्कार विचार करता येईल.

संदर्भ :

1. प्रकाश देशपांडे केजकर, ‘शाहिरी कविता एक चिकित्सा, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प.आ.5 सप्टें.2009 , पृ13
2. ल. न. भावे, ‘पठ्ठे बापुराव संगीत नाटक :पठ्ठे बापुरावांची लावणी .
3. म.न. अदवंत , ‘पैंजण , चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे -2, प.आ. 1974, पृ.88-89
4. तत्रैव, पृ.216
5. नामदेव व्हटकर , ‘मराठीची लोककला : तमाशा ‘, प.आ. 1958, पृ.134.
6. तत्रैव, पृ.109.
7. तत्रैव, पृ.41
8. तत्रैव, पृ.58
9. म.वा.धोंड, मऱ्हाटी लावणी, मौज प्रकाशन, मंबई , नि.आ.2003, पृ,184.
10. विश्वनाथ शिंदे , पारंपरिक मराठी तमाशा आणि आधुनिक वगनाट्य , प्रतिमा प्रकाशन, पुणे पृ.90
11. अ.ना.देशपांडे . प्राचीन मराठी वाड्मयाचा इतिहास- भाग -7 व्हिनस प्रकाशन , पुणे - 30, प.आ.1988, पृ.172.
12. म.वा.धोंड. ऊनि.पृ 72
- 13.लावणीची लावण्यवेल, जयंती समारंभ समिती, अकलुज ,महर्षि स्मृतिचषक , राज्यस्तरीय लावणी नृत्यस्पर्धा, भाग 9/10, दोन व्हीसीडींचा संच, 2008.

प्रकरण चौथे

लावणी संहितेची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये

प्रकरण चौथे
लावणी संहितेची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये

1 प्रस्ताविक

- 4.1 संगीतबारीतील लावणीची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये**
- 4.2 पारंपरिक लावणी संहितेची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये**
- 4.3 आधुनिक लावणी संहितेची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये**
- 4.4 नव्या लावणीकरांच्या रचनेचे वाड्मयीन मूल्यमापन**

4.5 निष्कर्ष

संदर्भ

प्रकरण चौथे
लावणी संहितेची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये

1 प्रस्ताविक :-

लावणी रचनादृष्ट्या मोहक असल्याने शृंगार व प्रणयाला तिची भाषा पोषक ठरते. कारण भाषेशिवाय लावणीची संहिता आकार घेऊ शकत नाही. मुळातच लावणी हा लोकगीताचा किंवा लोकसाहित्याचा महत्वाचा भाग असल्याने तिची भाषा - अभिव्यक्ती विशेष विचारात घ्यावी लागते. शृंगार, प्रणय यामुळे तिच्या रचनेचा धीटपणा लक्षात घ्यावा लागतो. लावणीच्या सर्व कळा लोकभाषेतून आल्या तरच ती मन्हाठी ठरते. लावणीची लोकभाषा लक्षात घेऊन तिची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये शोधावी लागतात. लावणीची परंपरा प्राचीन असल्याने तिच्या व्युपत्तीपासून तर आधुनिक रूपापर्यंत तिच्यात सातत्याने भाषिक बदल होत गेले. लावणी लिहिणारे बक्हंशी पुरुष असूनही स्त्रीच्या भावभावनांचे आविष्करण त्यांनी ज्या भाषेतून व्यक्त केले ते लक्षणीय स्वरूपाचे आहेत. कारण लावणीचा रूपाविष्कार महत्व धारण करतो. उदा. सगनभाऊंचे हे शब्द पहा -

असीं किरे प्रित वाढल किर्त जनांत न होय हासी ॥

सख्यारे अपुली पत अपुल्या पशीं ॥५३॥

असे सगनभाऊंचे लावणीतले शब्द आज दिसणार नाहीत. कारण भाषेतील बदल महत्वाचा आहे.

हळदीचा रंग आला । पिवळ्या उन्हाला

सांगा कसं सांवरू ग । खुळ्या या मनाला ॥५४॥

चंद्रकांत जोशीच्या या वर्तमान भाषेतील लावणीच्या शब्दाकडे पहाता भाषिक रूपातील परिवर्तन लक्षात येते.

मुळातच लावणी श्राव्य असल्याने तिची बांधणी ही तशी सुडौल आणि लयबध्द व्हावी लागते. संहिता महत्वाची असली तरी ती वाचण्यापेक्षा चालीत ऐकण्यात खरी गंमत

आहे. महाराष्ट्र प्रदेशातील जीवनदर्शन हा लावणीचा भाग असल्याने या समाजजीवनाची भाषाही लावणीने स्वीकारली आहे. “ लावणीचे मूळ लोकगीतांत असल्यामुळे. लावणीने आपली रचनापद्धती लोकगीतांतून स्वीकारली असावी असे दिसते. मुळात या अशिष्ट (?) समाजाने आपली व आपल्या समादायाची करमणूक व बौद्धिक भूक भागविण्यासाठी, ही रचनापद्धती अत्मसात केली असावी. ज्यावेळी अशिष्ट (?) जनसमुदायातील कवी रचना करीत असे, त्यावेळी त्या रचनेला लावणी म्हटले जाई असे दिसते. म्हणजे अशिष्ट (?) समाजाची कविता लावणी या नावाने ओळखली जात असावी असे म्हणण्याचे कारण उघड आहे. लावणीच्या किंवा लोकगीतांच्या पद्धतीची मात्रावृत्तांत, एकच एक आशय व्यक्त करणारी शिष्ट समाजातील रचना, पद, गौळण, विरहिणी, भूपाळी या अनेक नावांनी ओळखली जाताना दिसते ”¹

संतांनी जेव्हा लावणीसुलभ रचना लिहिल्या तेव्हाही त्या काळातील भाषेचा प्रयोगात्मक उपयोग करवून घेतला. त्या शब्दांतून व्यक्त होणारा आशय वैशिष्ट्याने लक्षात घ्यावा लागतो. कारण कोणतीही भाषा, तिचे शब्द ही समाजाची मालमत्ता असते. अशा परिस्थितीत संगीतबागा ते आधुनिक लातणीचा वाड्मयीन विचार करावा लागतो. यादृष्टीने संगीतबागीच्या लावणीचा वाड्मयीन विचार करावा लागेल.

4.1 संगीतबागीतील लावणीची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये :-

संगीतबागी हा तमाशाचा एक भाग असला तरी तो तमाशा नव्हे. संगीतबागीला ‘जलसा’ चे रूप मिळाले पण संगीतबागीसाठी जी लावणी उपयोगात आणली जाते ती लावणीही जलसा, तमाशाचाच एक घटक असते. महाराष्ट्र रंजनविषयक एक प्रकार म्हणून संगीतबागीकडे पहावे लागते. सामान्यतः खालच्या वर्गातील स्त्रिया - पुरुषांची ही संगीतबागी असल्याने तिच्यातील लावणीची भाषाही बिघडलेली असते. संगीतबागी चालू असताना कोणत्याही प्रख्यात शाहिराची लावणी घेतली तरी तिचे वाड्मयीन रूप

बिघडलेले दिसते. उदा. राम जोशींची ही लावणी एका संगीतबारीत सादर झाली.
रामजोशींचे मूळ शब्द पहा -

तुम्ही सजणा -सुजणा घ्या आदरांचे पान ।

मज दुबळीचा राखा स्वाभिमान ॥५३.॥

तुम्ही कां रूसलां काय चुकले सेवेला ।

प्रतिपाळ आजवर तुम्ही मला कां केला ।

नाही कधी मला शब्द दुःखाचा दिला ।

एकाएकीं निष्ठुर कां हो झाला ।

म्यां धीर धरला कंठी प्राण उरला ।

ह्या प्रीतीचे दुःख सांगू कोणाला ।

तुजसाठी सख्या करीन जीवाचे रान ।

तुम्ही सजणा ॥१॥”²

जुन्या - जाणत्या गायिकेने ही लावणी मूळ रूपात पाहिली तर ती अशीच सादर झाली असती. परंतु गायिकेने शब्दातील बदल केल्याने ती अशी झाली. सुजणा हा शब्द सजणा झाला, प्रतिपाळा ऐवजी इंतजार, निष्ठुर ऐवजी वैरी अशा रितीने शब्दात बदल झाल्याने मूळ आशयाला मूळ रूपाविष्काराला ठेच लागली. जुन्या मराठी शब्दाचे अर्थ त्या काळातील रामजोशींनी छंदोबध्दतेने मांडले; परंतु संगीतबारीत हा भाषाविचार केला जात नाही.

नाचणाऱ्या स्त्रीचे शब्दाकडे लक्ष नसते. ती ठेका धरते. ऐकणारेही भाषेकडे फारसे लक्ष देत नाहीत. कोल्हाटणी जी भाषा बोलतात. ती भाषा रूपदृष्ट्या श्रेष्ठ नसल्याने शब्दांचे अपभ्रंश होतात. इष्कबाजीचा हा धिंगणा असल्याने भाषिकदृष्ट्या लावण्याकडे लक्ष नसते. त्यातच अशिक्षितपणा आणि अज्ञान यामुळेही भाषेचे रूप बिघडते. त्या त्या भाषेला मिळालेली प्रादेशिकता ही वाढ्यानीन मूल्यमापनात लक्षात घ्यावी लागते. “ ज्या लौकिक चित्रणामुळे लावण्या आवडतात किंवा प्रादेशिकता जाणवल्यामुळे आपण सुखावतो ती

प्रादेशिकता टाळून आपण लावणीचा आस्वाद घेऊ शकत नाही. याचा अर्थ लावणीतील प्रादेशिकता लावणीचे बलस्थान ठरते. श्रेष्ठ काव्य देशकालच्या मर्यादा मोडून आपले अस्तित्व टिकवू शकते. लावणीतील प्रादेशिकता हे लावणीचे पृथगात्म वैशिष्ट्य असले तरी काव्यदृष्ट्या लावणीचा दर्जा कमी करणारे ठरले आहे. लावणीतील काव्यानुभव विश्वात्मक पातळीवर जाऊ शकत नाही. याच संदर्भात संतांची रचना श्रेष्ठ काव्याचा दर्जा मिळवू शकली पण तिने प्रादेशिकता मात्र वापरली नाही, हे लक्षात घ्यावे लागेल.”³ संगीतबारीतील लावणीच्या संहितेची अभिव्यक्ती दर्जा कमी करणारी ठरते यात शंका नाही. भाषिक तोल बिघडल्याने तिच्यातील काव्यात्मता आणि आशयालाही गालबोट लागते.

शाहिरांची भाषा धीट असल्याने त्यांनी भावना परिपोष करण्यासाठी हवे तेच शब्द वापरले. शाहिरांनी लौकिक जीवनाची अभिव्यक्ती लावणीतून केली. अन्य कोणत्याही भाषेत स्त्री-पुरुष संबंधातील छटा धीटपणे व्यक्त केलेल्या आढळत नाहीत. शाहिर ज्या समाजातून आले तो समाज ती भाषा घेऊनच जगत होता. त्यांनी भाषेचे शुद्ध मन्हाटीपण जपले तरी संगीतबारीला ते जपता आले नाही. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातून रसिकही सामान्य दर्जाचेच राहिले. संगीतबारीत सूरताल याला महत्त्व उरले नाही, तसे काव्याला आणि भाषेलाही उरले नाही. म्हणूनच लावणी चालू केली की मुखडा क्वायच्या आत हिंदी सिनेगीत व त्यावर हातवारे, ओठांच्या हालचाली सुरु होतात. अशा गोंधळात संगीत बारीतील लावणीची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये हरवून जातात. अस्पष्ट आणि अशुद्ध शब्दोच्चार होत असल्याने लावणीतील भावना थेट रसिकापर्यंत पोहचत नाही. गाण्याच्या रेकॉर्ड वापरूनही त्या नीट ऐकू जातील याकडे दुर्लक्ष केले जाते. शाहिरांनी ज्या नेमक्या शब्दात भावच्छटा शब्दबद्ध केल्या त्यांना कोणताही अर्थ उरत नाही. प्रभाकर, होनाजी, परशुराम यांच्या पारंपारिक लावण्यांतून येणारी काव्यात्मता उल्लेखनीय आहे हेही नाकारता येत नाही. त्यांनी वापरलेले शब्द आणि त्याचे झालेले पाठभेद व संहिता संगीत

बारीतच पहायला मिळते. त्यामुळे आजच्या काळात संगीतबारी हा मनोरंजनाचा कंटाळवाणा प्रकार ठरला आहे.

4.2 पारंपरिक लावणी संहितेची वाडमयीन वैशिष्ट्ये :

तमाशात पारंपरिक लावण्या अधिक प्रमाणात आल्या. त्या दीर्घकाळ रसिकांच्या मनात रेंगाळल्या. अशा लावण्यांचा वाडमयीन आविष्कार स्वतंत्र आहे. लावणीला शृंगार रसाचे स्वरूप लाभल्याने तिने पूर्वीचे संकेत नाकारून स्त्री-पुरुष संबंधाचे नवे संकेत स्वीकारले. त्यामुळे तिच्यात काव्यात्मताही अधिक आली. लावणीच्या बाबत हे लक्षात घ्यायला हवे की, शाहिरी काव्याने लौकिक जीवनांतील सामान्य व्यक्तींचा शृंगार वर्णन करून काव्यविषय आपल्या अगदीजवळ आणला आणि शृंगार रसाच्या वर्णनात पूर्वीचे संकेत झुगारून देऊन स्वतंत्र आणि निराळी अशी आविष्काराची पध्दती अवलंबिली. स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमभावनाचे अनेक सूक्ष्म बारकावे त्यांची काव्यात रंगवावयास सुरुवात केली. प्रेमभावनांची अभिव्यक्ती सरळ व उत्कट शब्दांत होऊ लागली.”⁴ या भाषेचे अनेक नमुने ही शाहिरांच्या लावणीत सापडतात. उदा. राम जोशींच्या लावण्यांतील काही ओळी पहा -

‘रतिपतीचे भय नाही असे कोणा तरी मुलिला’, ‘बाहुली कामसुत्रात मदन नेत्रांत कोक-यास्त्रांत निपुणं ही फार’, ‘तरुणपणामध्ये बहार माजला रांड झाली म्यारी’, ‘रांडा मोहुनि तुज करतील बंडा’, इ. आजच्या काळात या शब्दाचे वजन वेगळे वाढेल. परंतु भावनांची खोली तत्कालीन भाषेतही दिसते हे नाकरता येणार नाही.

पठ्ठे बापुराव यांच्या लावणीत फारसा संयम आढळत नाही. शिष्ट संकेत मोडून ही लावणी स्त्री-पुरुष संबंधाचे उघड चित्र रेखाटते. मात्र आशयपूर्ण भाषा आहे गतिमान रचना आणि भावनेचा ओघ हे त्यांच्या लावणीचे वैशिष्ट्य आहे. स्त्री-पुरुष संबंधांतील छटा व्यक्त करणाऱ्या लावण्या फार नाहीत. परंतु असंस्कृत भाषेमुळे ते संबंध उघडपणे संयम हटवून बसतात. त्यांच्या भाषेविषयी म्हटले की, “भाषा बुद्धीचा विचार करता ,

भेदकाची भाषा विशुद्ध प्रसन्न, सुसंस्कृत, शिष्ट, सुचित्वपर्ण, अध्यात्मनिष्ठ व परमार्थपर आहे. इतर रचनांची भाषा लौकीक, ग्राम्यतेकडे झुकलेली आहे. ग्राम्य, अशिष्ट शब्दयोजना आलेली आहे. महारी लावणी व महारी भाषा आहे. तमाशाप्रधान रचनांमध्ये भाषा पाहिजे तशी वाकवलेली, वळवलेली आहे.

भाषा शब्दालंकारांनी विनटलेली, अर्थालंकाराने अलंकृत, प्रसन्न, मनोवेधक, मनोहारी व मोहक आहे. भाषा व सुभाषा, प्रसन्न, प्रासादिक आहे. रचना नवनवीन, विविध चालींची आहे. लावणी विविध प्रकारची आहे. ती नृत्य, नाट्य संगीत प्रधान आहे ”⁵

पठ्ठे बापुरांवाच्या लावणीची वाड्मयीनदृष्ट्या अशी दखल घेतली गेली आहे. विशेषतः पठ्ठे बापुरावांनी लोकभाषा, बोलीभाषा परिणामकतेने वापरल्याने लावणीतील अर्थ प्रभावी ठरला आहे. नाट्यात्मकता हे त्यांच्या भाषेचे वैशिष्ट्य आहे.

पारंपरिक लावणीची भाषा भावनेसह व्यक्त होते. ही भाषा शाहिरांची प्रतिभा स्पष्ट करते. प्रेमभावनेतील विविध छटांचे सूक्ष्म वर्णन करते. शृंगार आणि कारुण्याचेही उत्कट चित्रण करणारी ती भाषा भावनांचे प्रकटीकरण करते. उदा. होनाजीबाळ यांच्या लावणीत स्त्री हृदयाचे सूक्ष्म चित्रण दिसून येते. याचे एक उदाहरण म्हणजे होनाजी बाळ यांची ‘पती प्रवासामध्ये सखे’ ही लावणी --

“ पती प्रवासामध्ये सखे मी येकली मंदिरी ।

कंठू कोणाच्या बळे पाठवा पत्र लिहून यातरी ॥ धृ० ॥

झुरझुरुन पांजर झाले शरीर निपट राहिली हाडे

रात्रंदिवस घोकणी पतीच्या लक्ष वाटेकडे ।

परदेशी येकले जसे कां दिनदुर्बळ बापुडे ।

ती गत झाली मला सख्याची दुःखी जी चरफडे ”⁶

ही दीर्घ लावणी विरही स्त्रीच्या मनाची व शरीराची व्यथा स्पष्ट करते. ‘पतीविना राहताना शरीराची केवळ हाडे राहिली’ यातूनच तिचे दुःख व्यक्त होते. विरहिणीचे भाव इतके काळजाळा भिडवणारी ही भाषा आहे.

पारंपरिक लावण्यांत विविध विषय आढळतात तशी भाषाही तिला प्राप्त होते.
ठाशीव आणि ठसठशीत कडव्यांच्या रचनेतून ती ती भावना ठळक होत जाते.

पारंपरिक लावणीत संस्कृतमिश्रीत शब्दही आढळतात उदा. भुवनत्रयि, बळिदेवे,
भूवैकुंठ, भवाधःपाता, गतायु, भवन ,श्वाने , हय विक्रमे, कामिनी, कुंजात, कुंकुम ,
पतिवसन, किंकनी , पयोधारा, मन्मथ, कंकण , मृदु, निष्पंद, पंकज, वदन, सुभग,
कान्ता , मसीका, मुमुक्षु, त्रिनेत्र, भूतिराजं, रक्तवर्ण, विघ्नराजं, नमामि, पुराणम्,
सुपुज्य, इ. संस्कृत शब्दांनी पारंपारिक लावणी घडली गेल्याने ती काहीशी दुर्बोध किंवा
जड झाली. अर्थात त्या काळात त्या त्या शाहिराने अशा संस्कृत शब्दांचे उपयोजन फार
केले असेही नाही.

शाहिर परशराम याने प्रासादिक शैलीत लावण्या लिहिल्या. जोरदार-ठाशीव भाषा
वापरून ती गुणगुणायला भाग पाडली. आकर्षक कडवी लिहिणारा परशराम लावणीचा
अर्थ सहज पेरीत जाताना दिसतो. त्यांची भाषा आखीव, रेखीव असून त्यातून काही
सुभाषितेही स्पष्ट होतात.

उदा.

‘मखमाली पैजार चांगली उंदंड जरि झाली ।’

पायाचि पायामधी शोभल कोणी बांधली शिरी ? ‘

‘पहिल त्याला दिसेल नयनी उकिरडि चिंतामनी ‘

अशी सुभाषिते अनेक लावण्यांतून सापडतील.

होनाजी बाळाने शृंगारिक लावण्या जास्त लिहिल्या. त्यात अशिललता उठून
दिसावी असे शब्द वापरले. त्यांच्या लावण्यांतून उपदेशही स्पष्ट होतो. होनाजी बाळ यांची
लावणीही प्रासादिक आहे. त्यांच्या ओळीत आल्हाददायकताही आहे.

उदा. ‘सरळ चिरी कुंकाची कपाळी लाल जशी पिकली मिरची । इ.’ ओळी शोधता येतील .

पारंपारिक लावणी लिहिणारा अनंत फंदी याने लावणीसाठी यथार्थ व सुंदर भाषा वापरली आहे. तत्त्विक गोष्टीही त्याच्या भाषेत येतात. त्याने फाटक्यांतून व्यावहारिक उपदेश केला नि लावणीतून नाजूक सौंदर्याचे दर्शन घडविणारी भाषा वापरली.

राम जोशी या शाहिराची रचना सुभग दिसते. त्यांच्या भाषेत विद्वत्तेसह ग्राम्यताही आहे. उपदेशापर लावण्यांनी भाषेमुळेच तत्कालीन समाजमनाची पकड घेतली शब्दयोजनेची लकब, संस्कृत प्रभाव ही त्यांच्या भाषेची वैशिष्ट्ये दिसतात.

प्रभाकर यानेही सुंदर शैलीत लेखन केले. त्याच्या भाषेत चमत्कृती दिसते. अर्थानुकारी शब्दयोजना हे प्रभाकरच्या लावणीचे भाषिक मूल्य होय.

पारंपारिक लावण्यांची वाड्मयीन महत्ता अशी लक्षात येते या लावणीतील सूचकता उल्लेखनीय असून आशयघन आहे. पारंपारिक लावणीने आपली उत्कट भावनोत्कटता अभिव्यक्त केली आहे.

शाहिरांनी अनेकदा शब्दार्थदृष्ट्या कारागिरीलाही महत्व दिलेले दिसते. अनेक शाहिर धृपदात लावणीचे मर्म सांगतात. मुखड्याची रचना तीच ती असते. पारंपारिक लावणीने सुरेख चित्रे रेखाटली.

शृंगार आणि करुण रसांतली पारंपारिक लावणीने काव्यत्मकता आणलेली आढळते. कधी त्यात उपरोधही दिसतो. या भाषेत वाकप्रचारही येतात. नेमक्या शब्दात ही लावणी आपली आशयप्रधानता जपते. शृंगार , अद्भूत. हास्य , करुण, बिभत्स, शांत अशा रसांची निष्पत्ती पारंपारिक लावणीत दिसते.

अशाप्रकारे पारंपरिक लावणीची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये नजरेस येतात. निःसंकोचपणे आलेली ही भाषा तत्कालीन समाजाची दृष्टीही समोर आणते. सद्य काळातील लावणीने पांरंपारिक लावणीची भाषा नाकरली असून स्वःची भाषिक वैशिष्ट्ये जपली आहेत.

4.3 आधुनिक लावणी संहितेची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये :

पारंपरिक , तमाशा लावणीचे वाड्मयीन मूल्यमापन पाहता आधुनिक लावणीची भाषा वेगळी असल्याचे लक्षात येते. विशेषत: साठोत्तरी काळात लावणीची भाषा बरीच बदललेली आहे. लावणीचे भाषा सौंदर्य मुख्यत: शब्दरचना, अर्थवत्तेतील व्यंजकता, नव्या शब्दांची बांधणी आणि सूचकता यावर अवलंबून असते. आशय आणि अभिव्यक्ती यातील गुंफण विलक्षण श्रेष्ठ ठरते. लावणी ही केवळ लावणी नसते तर ती एक छोटीशी कथाही असते. कारण तो एक अनुभवही असतो.

आधुनिक कालखंडातील लावणीचे सौंदर्य तिच्या मुखडा बांधणीत असते. तो मुखडा जमला की लावणीची रचनात्मकता बांधीव, ठाशीव झाली असे म्हणता येते. हा मुखडा मनात ताल धरु लागला की लावणी यशस्वी झाली असे म्हणता येईल. शृंगार हा लावणीचा महत्वाचा रस असला तरी तिच्यात करुण आणि शांतरसही असतो. आधुनिक लावणीकार जी शब्द घडण करतात ती विलक्षण सुंदर असते. अनेक भाषांतील शब्द तिच्यात येतात. शब्दसौंदर्य हेच या लावणीचे मुलभूत वैशिष्ट्य आहे. स्त्री -पुरुषाचा मनोभाव त्यातून व्यक्त होतो. आधुनिक लावणीचे काही मुखडे पहा -

“जवा माथ्यावर येईल रुपेरी चांदवा

गोऱ्या गालावरी टिचकी मारुन जागवा ” ॥ धृ. ॥

किंवा,

‘विडा घालून मुखी मला हसवा

राया मला घुंगराच्या गाडीत बसवा ॥ धृ. ॥’

किंवा,

झालू मैनेचा वा-यावरती फडफडतो ग

कोण्या राघूचा डोळा डावा उडतो ग ॥ धृ. ॥’

किंवा,

‘धडधडतो ऊर माझा जसा दिवा वातीचा ’

पाव्हणं करा मुक्काम एका रातीचा '

किंवा,

'रात रेशमी , चंद्र रेशमी । आग भडकते अंगाला

सजणा ये ना रे संगाला ॥५ ॥' ⁷

"चैत्रा मधला कडक उन्हाळा गरम सुटली हवा

अहो राया दारी वाळ्याचा पडदा लावा ॥६ ॥" ⁸

इ. मुखडे पाहिले तरी सहज लक्षात येते की मुखडा बांधणीवर अलिकडील लावणी रचनाकारांचे विशेष लक्ष दिसते. या मुखड्याला साजेसे उत्तम , खटकेबाज संगीत लाभले की ही लावणी मनात रुणझुणु लागते.

आधुनिक लावणीचा वापर चित्रपट , अल्बममध्येही होतो. माध्यमानुसार तिला मोहक बनविले जाते. शब्दांच्या खटक्याकडे अधिकतम लक्ष दिले जाते. शिष्ट भाषेपेक्षा ग्रामीण ढंगाची भाषा वापरली जाते शब्द सोपे वापरल्याने ती हलकी फुलकी होते. ग.दि. माडगुळकर , जगदिश खेबुडकर यांच्या लावण्यांनी उर्दु, इंग्रजी शब्दांचाही स्वीकार केला. लावणीतील नायकाला / नायिकेचा स्वभाव धर्म आणि भावजीवन त्यामुळे लक्षात येते.

आधुनिक लावणीत रूपक, प्रतिमा, प्रतिमांचा वापर केला जातो. पारंपारिक लावणीपेक्षा तो सहज आल्याने आकलन सुलभ ठरतो.उदा.

तुमच्या रूपाचा बघुन चांदवा

बाईं ग सुटली लाल गुलाबी हवा.

यात त्याचे रूप आणि चंद्र यांचे गुणधर्म परस्परांशी जोडल्याने रूपक साधते आहे. किंवा जत्रेमध्ये पाहिलेल्या सजणाला पाखराची उपमा देऊन ती म्हणते.

त्या दिशी दिसलं ग जत्रेमधी पाखरु

मी ग कसं मनाला सांवरु ॥५ ॥

उपमा आणि रुपकाचा चांगला वापर जोशी यांच्या लावणीत सापडतो. मनात उफाळलेल्या प्रेमभावनेसाठी ‘उरात मोर नाचतो’ सारखी उपमाही चंद्रकांत जोशी वापरतात. देहभोगाच्या सूचकार्थासाठीही प्रतिमेचा वापर केला जातो. उदा.

ही उभी जवानीत गुलछबू नार

जणू आत्ताच पोटऱ्यात आली ज्वार

‘तिचे तारुण्य पोटऱ्यातली ज्वारी दर्शविते. अशा अनेक उपमा येतात.

आधुनिक लावणी रचनारे काही नवे शाहीर अकलूज येथील स्पर्धेकरिता लावण्या लिहितात. त्यांचाही विचार करता येईल. कारण त्यांच्या रचना वेगळ्या भाषाशैलीचा साज घेऊन येतात आणि लावणीची मशाल पुढे नेण्यास कारण ठरतात. अशा काही नव्या कवी, शाहिरांच्या रचनांची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये पाहता येतील.

4.4 नव्या लावणीकरांच्या रचनेचे वाड्मयीन मूल्यमापन -

नव्या लावणी रचनांत मुख्यतः शंकर बारडकर, अरुण यादव, हिंदुराव चव्हाण, लक्ष्मण खेडकर, सुहास म्हस्के, नवनाथ भानवसे, मनोज भिंगारदिवे, संपत अडगळे, हरिभाऊ वडगावकर, विठ्ठल शिंदे, समदा केजकर, चंदन कांबळे, जादुसिंह ठाकूर, पंचफुला नांदुरकर, पांडुरंग काळे, शैलेंद्र चौधरी, राम मंडलिक, हरिभाऊ पाटील, शाहिदा पटेल, रविराज सोनार, अनिकेत कलापुरी, गंगाधर अंबेकर, आ. भा. कुंभार, गोविंद मास्तर, आनंद पांडे, बाबासाहेब सौदागर, खंडू कवी, चं.वि.जोशी, दयानंद म्हस्के अशा नव्या लावणीकारांनी लिहिलेल्या लावण्याही विशेष गाजताहेत.

उदा. शैलेंद्र चौधरी यांची लावणी -

‘ऋतूमागून ऋतू गेले सरली वर्षे सोळा

माज्या उभ्या पिकावर कोणा-कोणाचा हाय डोळा ॥ धृ. ॥

पिक माझं छान भरलेलं रान

गुंतले पिकात मन राहिले नाही भान

छान पिकलाय ग माझा मळा
 माझ्या उभ्या पिकावर कोणा-कोणाचा हाय डोळा ॥ १ ॥
 टपोरं डोलतंय कणीस , पाखरांना त्यांची आस
 दरवळतो फुलांचा वास, भ्रमर होईल कासावीस
 कशाकशापासून सांभाळावा हा मळा
 माझ्या उभ्या पिकावर ॥ २ ॥
 आंब्याला लागलाय पाड, कच्च्या कैरीची नको तोड
 मारु नका दगड, गोड लागेल पिकली फोड
 आता अंगाला लागला बघा मदनाच्या ज्वाला
 माझ्या उभ्या पिकावर ॥ ३ ॥
 माझ्या रानाचा सातबारा , अजून नावाविना कोरा
 विचार तुम्ही आता करा लावता का नाव त्वरा
 दाखवा दम, लागेल का रान तुमच्या गळा
 माझ्या उभ्या पिकावर ॥ ४ ॥ ”⁹
 चंदन कांबळे या शाहिराच्या लावण्यांनी रसिकांना ताल धरायाला भाग पाडले आहे.
 त्यांचीही एक लावणी पहा . या लावणीत एकटेपणीचा विरह न साहू शकणारी सखी
 त्याला थांबण्याची आर्जवे करते.
 “ रात औसाची हाय घरी कुणीबी नाय
 आई बाबा बी गेल्यात गावा
 पावणं तुम्ही आज न्हावा उद्या जावा ॥ धृ ॥
 जरी वळक तुमची नाही
 नावागावाशी घेनं काई
 नको परकेपणा मला तुमची म्हणा
 बगा लवतोया डोळा डावा ----- ॥ १ ॥

करते भाकर ताजी ताजी
 तुमी बसून खावो राजी
 तुमचा अनुभव नवा, वाटे हवा हवा
 पुना भेटाल कुठल्या गावा ----- ॥ २ ॥
 पावनं इच्यार कुठला करता
 मागं मागं असं का सरता
 थोडं जाणून घ्या , आज ताणून घ्या
 तुमचा आराम मनासारखा व्हावा ----- ॥ ३ ॥ ” १०

या दोन्ही लावण्यांची भाषा अगदी साधी, सोपी आणि ग्रामीण ढंगाची आहे. दोन्ही लावण्यात उभ्या पिकावर , भरलेलं रान , डोळा , टपोरं कणीस , आंब्याचा पाड , कच्ची कैरी , मदनाच्या ज्वाला , सातबारा , दम असे शौलेंद्र चौधरीचे ग्रामीण शोतीनिष्ठ शब्द येतात. तर चंदन कांबळे यांनी औसाची रात , पावण , -हवा , जावा, वळक, घेनं, बगा, लवतोय डोळा, भाकर, खावो , पुना ,मागं मागं , ताणुन असे खास ग्रामीण शब्द वापरले आहे.

दोन्हीतही शृंगाराची सूचकता आहे. परंतु अर्थाच्या अभिव्यक्तीची जी भाषा आहे ती दैनंदिन बोलली जाणारी लोकभाषाच आहे.

शाहिदा पटेल सारखी मुस्लिम स्त्रीही लावणी लिहिते . ती लावणी पहा --

“मी तर बाई तुपट चिकनी सुपारी
 मज भेटाया या निवांत घरी दुपारी ॥ धृ ॥
 नेसून शालू नवा जरतारी काठ
 बसंन सजून बघत तुमची वाट
 बघून हरकाल रंगमहाली थाट
 सजवीन तुम्हासाठी मैफिल आलिस्त न्यारी ॥ १ ॥
 बसा सरकून जवळ निवांत, ना घाई

माळा केसांत गजरा - मोगरा - जाई
 व्हावी लाजून चूर घेता मिठीत बाई
 वाटते मज अदा तुमची भलतीच प्यारी ॥२॥
 येऊ दे मस्तीस उधाण - पूर
 पालटावा क्षणात सौंदर्य - नूर
 करीन थकल्या जीवाचा शीण दूर
 जाईल भलतीच हरकून खुशित ही स्वारी ॥३॥”
 ही लावणी एका मुस्लिम स्त्रीने लिहिली असून मराठीचा
 लावणी ठसका तिच्यातून व्यक्त होतो. ‘अदा’ हा शब्द विशेष उल्लेखवा
 लागतो कारण तो स्त्रीच्या अभिनयाशी संलग्न आहे.

आधुनिक लावणी रचनाकरांना लिहिलेल्या लावण्यांचे जवळपास दहा -बारा भाग
 प्रकाशित झाले आहेत. या नव्या लावणीची शब्दकल्पाही सुंदर आहे. सारंगधरा, बिंगि ,
 बिंगि, घरधंदा , नाशिले , नवेली, रेतन, निसवल्या, सानपाऊली, यौवनदसरा,
 मदनमस्त, मदनरमणा, मधाळ यौवन, कोयल, लाजाळू अंजन, कुरबान , बिनदिककत ,
 बसापा, सबुरी , लोचट, भुंगा, सकवार देह, तिडा, चुरडा, बाहुंची पालखी , चंदनकला,
 ढका, काचते, चांग , रसिली बाग, रतिमदन, हंगाम, तरुणपणाचं ऊन, गलबला,
 मदमस्ती, छैलछबिली, गारांण, तंगली, कमळणी, ऊसमुसल्यालं, पाकडा, ववळीन,
 मोका, कवानक, कसर, औना, चांगदणी, चाकली, गंधानी, वायदा, चाहणारे, वौशा,
 गिरेबाज, हरकाल, नूर, लाडूक, बेहक, नव्हळं, मर्दमस्ती, अशी खानदानी शब्दकला
 आधुनिक लावणीतही सापडते. शब्दाची ठेवण आणि तो शब्द म्हणण्याचा ठसका या
 लावणीनेही जपलेला आहे. ग्रामीणतेबरोबर निसर्ग प्रतिमा आल्याने लावण्या बहारदार
 झाल्या आहेत. लावणीची भाषा सरस, प्रौढ आणि झोकदार तशी नाजूकही आहे.
 लावणीने प्रासादिक शैलीही स्वीकारली. शाहिर जे शब्द बांधतो ते आपल्या परिचयाचेही
 असतात परंतु ‘लवणीत’ त्याला वेगळीच चव येते. शब्दरचनेचे कौशल्य हे लावणीकाराचे

खास कसब असते. शाहिरांच्या उपमा इतक्या चपखल दिसतात की त्या कळतात. शाहिरांनी प्रत्यक्ष व्यवहारातलेच दृष्टांत दिले. त्यामुळे लावणी लोक भाषेतून आल्यानेच महाराष्ट्राच्या काळजाळा भिडली असे म्हणता येईल. पारंपारिक लावणीचा वाडमयीन गुंता अधिक आढळतो तसा आधुनिक लावणीत आढळत नाही.

4.5 निष्कर्ष :

1. लावणीची भाषा लोकभाषा असल्याने ती प्रणय , शृंगारही धीटपणे मांडते.
2. लावणी वाचण्यापेक्षा ती ऐकण्याला गोडवा आहे.
3. संतांच्या लावणीत तत्कालीन भाषेची प्रायोगिकता आढळते.
4. संगीतबारीत लावणीची भाषा बिघडलेली दिसते.
5. पारंपारिक लावणीत संस्कृत शब्दांचा भरणा आढळतो.
6. शृंगाराचे चित्रण धीटपणे करणे हे लावणी भाषेचे वैशिष्ट्य आहे.
7. गतिमानता आणि भावनेचा परिपोष साधणारी अशी ही भाषा आहे.
8. आधुनिक लावणीची भाषा उच्च, रसाळ, मार्मीक , प्रासादिक आहे. ही भाषा शृंगार रसाचे व प्रणयाचे सूचन करते.
9. लावणीची भाषा लौकिक जीवनानुभवाचा आविष्कार करते.
- 10 पारंपारिक लावणीच्या भाषेतून तत्कालीन समाजजीवन चित्रीत होते.
11. लोकांच्या मनात सतत घोळत रहावा अशी लावणीच्या मुखड्याची भाषा रचाना असावी.
- 12.लावणी काव्यरूपाची असल्याने तिचा गोडवा टळत नाही.
- 13.नर्तकीच्या अदाकारीतूनही ती धीटभाषा संयमीतपणे सूचन करते.
14. रसिकांचे मन आणि तन चालवणारी लावणी भाषा अलिकडेही दिसते.
- 15.नाट्यात्मकता हे लावणीच्या भाषेचे वैशिष्ट्य आहे.
16. शब्दसौंदर्य हे लावणीचे भूषण ठरते.
- 17.आधुनिक लावणीचे शब्दांच्या खटक्याकडे अधिक लक्ष आहे.

18.आधुनिक लावणी रचनाकारांनी व्यवहारातील दृष्टांतावर भर दिला.

संदर्भ :

1. गं.ना.मोरजे,मराठी लावणी वाड्मय, मोघे प्रकाशन, पुणे पृ.6
2. संपा.मा.ना. अदवंत. पैंजण, चित्रशाळा, प्रकाशन , पुणे 2 , प, आ. 1954, पृ.21
3. गंगाधर मोरजे , मराठी लावणी वाड्मय , मोघे प्रकाशन,पुणे प.आ. 1956, पृ 164.
4. संपा. म.ना. अदवंत. ऊनि. पृ. 18.
5. पठठे बापुराव व्यक्ती आणि वाड्मय , संपा . मधुकर काशिनाथ मोंडे , पद्मगंधा प्रकाशन , पुणे ,प.आ. 2012, पृ. 152
6. म.ना . अदवंत. ऊनि. पृ.79-80
7. चं.वि.जोशी , साजण छैलछबेला, क्रृतु प्रकाशन, अ.नगर , प.आ.2006 मधून .
8. राम मोरे , कमनिया , पृ33.
9. लावणीची लावण्यवेल, भाग - 7 सहकारमहर्षी, शंकरराव मोहिते पाटील , जयंती समारंभ समिती , अकलूज, सातवी आवृत्ती , 2013, पृ.5.
- 10.तत्रैव, पृ.48
- 11.तत्रैव, भाग - 5 पृ.2

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

‘महाराष्ट्रातील लावणी संगीतबारी, परंपरा ते आधुनिक लावणी’ या विद्यापीठ अनुदानांतर्गत लघुसंशोधन प्रकल्पाचे काम मी पूर्ण केले आहे. वस्तुतः लावणीची परंपरा पाहता पेशवाईच्या उत्तर काळापर्यंत गेलो तरी संत काव्यातही तिच्या खुणा सापडतात . तथापि परंपरागत लावणीने संत कवितेशी संबंधित लावणीचा संस्कार स्वीकारून आपला स्वतःचा ठसा उमटविला आहे.

लावणी शाहिरांचे विशिष्ट रचना असणारे काव्यच आहे. तथापि लावणीची एकच एक व्याख्या आढळत नाही. तिच्या व्यत्पत्तिवरुन तिच्या स्वरूपाचा काही विचार केला गेला आहे. अठराव्या शतकात लावणीला बहर आला असला तरी तिची रूपे संत कवितेतील गौळणी, विराण्या, भारुडे , पदे यात दिसतात. लावणी रचनाकारांनी नवनवीन प्रकारांत तिची बांधणी केली. खटका आणि यमके यांवर लक्ष केंद्रित करून लावणी लिहिली गेली. पारंपारिक शाहिरांना संताविषयी आदरभाव होता. शृंगार हा लावणीचा स्थायी भाव असल्याने अनेक शाहिरांनी आपल्या वृत्तीप्रमाणे त्याची मांडणी केली. ‘लोकरंजन आणि प्रबोधनही’ हे शाहिरांच्या काव्याचे वैशिष्ट्य होते. मात्र काही ठिकाणी शृंगार, प्रणयाचे धीट चित्र मांडले गेले .कधी कधी ते बिभत्सही ठरावे असे वाटते. लावणीमागे तत्कालीन समाज, राजकारण व धर्मास्थितीही होती. तरीही कालानुरुप लावणी विविध ढंगात लिहिली गेल्याचे दिसते.

लावणीसाठी लौकीक जीवनातील विषयांची मांडणी केल्याने लावणी हा शाहिरी काव्यप्रकार लोकरंजनाचा मूळ विषय बनला. कारण शाहिर हे लौकिक जीवनातच जगणारे, रंगणारे, रमणारे होते. त्यामुळे लावणीचे ‘मळ्हाटीपण’ टिकून राहिले. महाराष्ट्राला सर्व जातिधर्माचे शाहिर मिळाले. संगीतबारी - पारंपारिक लावणीपासून आधुनिक लावणीपर्यंतचा हा प्रवास चित्रपट, अल्बम येथेही विचारात घेतला. लावणीतील बदल तपासून पाहिला. यासाठी काही निवडक, मोजकी प्रकरणे तयार केली.

या प्रकल्पाचे पहिले प्रकरण ‘महाराष्ट्र लोकसंस्कृती व समाज - स्वरूप विवेचन’ या शीर्षकाचे आहे.या प्रकरणात महाराष्ट्र लोक- संस्कृतीचा , लोकमानसाचा थोडक्यात परामर्श घेतला आहे. महाराष्ट्रीय लोकजीवन विविध घटकांनी बनवलेले आहे. याचा शोध घेतानाच लोकवाड्मयाचाही थोडक्यात विचार केला आहे.

या प्रकरणात महाराष्ट्र लोकसंस्कृतीचा इतिहास सांगून लोकरंजनाच्या कलांचा विचार केला आहे. लोकसंस्कृतीच्या अनेक उपासकांनी ही परंपरा जपून ठेवली आहे. तिने लोकरंजन व लोक प्रबोधनाचे कार्यही केले आहे. कोल्हाट्यांचे खेळ, दशावतार, गोंधळ, लळीते, तमाशा, इ. लोककलांनी लोकसंस्कृती जपली आहे. लोककलांचा साभिनय आविष्कार करणारे लोककलावंत समाज जीवनाचा आधार ठरते. त्यांनी लोकसंस्कृती घडविली याचा विचार केला आहे. त्याचबरोबर या लोकसंस्कृतीतल लोकवाड्मयाचाही विचार मांडला आहे. लोकवाड्मय या प्रकाराची मीमांसा करून लोकवाड्मय, लोकविद्या याविषयी निश्चित काही सांगितले नाही हेही सांगितले आहे. मौखिक व परंपरेने चालत आलेले हे लोकवाड्मय कशा स्वरूपाचे आहे याचा विचार केला आहे. लोक भाषेतील लोकपरंपरेने चालत आलेले हे लोकवाड्मय होय. शाहिरी गीते-लोकगीतांचे विशेष स्पष्ट केले आहेत. महाराष्ट्र लोकसंस्कृती घटकाची ओळख करून दिली आहे. कीर्तन भारूडे, पोतराज, वाघ्यामुरळी, चित्रकथी, वासुदेव, रायरंद, गोंधळ, पोवाडा, लावणी, संगीतबारी या लोककलांचा धांडोळा घेतला आहे.

पहिले प्रकरण मूळ विषयाकडे जाण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. कारण लावणीचे स्वरूप पाहताना संगीतबारी, पारंपारिक लावणी , आधुनिक लावणी या लावणी रूपांचा विचार महत्त्वाचा आहे. त्याची चर्चा या प्रकरणात सोदाहरण मांडली आहे, निष्कर्षही नोंदले आहेत.

दुसरे प्रकरण ‘महाराष्ट्रातील संगीतबारी, पारंपरिक आणि आधुनिक लावणी ’ या शीर्षकाचे आहे .यात संगीतबारीचे स्वरूप व विवेचन दिले आहे. संगीतबारी आणि तमाशा यांचे संबंध स्पष्ट करून ग्रामजत्रेतील संगीतबारीची परंपरा सांगून नागपूरकडील संगीत बारीचे -दंडारीचे स्वरूप स्पष्ट केले. आहे. तसेच संगीत बारी : हा एक लोककला प्रकार असून तो तमाशापेक्षा थोडा वेगळा आहे. संगीत बारीतील स्त्रिया या कोल्हाटी समाजातील असून त्यांचा नाच म्हणजेच संगीत बारी होय याचा मागोवा घेतलेला आहे. संगीतबारी तमाशाबरोबरच चालत असे. 8-9 माणसांच्या या फडात चार-पाच नाचणाऱ्या स्त्रियाही असत. त्यां समाजात हिन लेखले जाई. संगीत बारी बिदागीवरहि चाले. हे सर्व स्पष्ट मांडून नंतर संगीतबारीची वर्तमान अवस्था काय व कशी आहे याचाही विचार केला आहे. वर्तमान काळात तिचे स्वरूप बदलले किंवा मोडीत निघाले आहे.

यानंतर पारंपरिक लावणी : स्वरूप विवेचन, प्रकार, लावणीकार, संहिता विश्लेषण याचा सविस्तर विचार केला आहे. लावणीची व्याख्या व व्युत्पत्ती थोडक्यात सांगून पारंपारिक लावणीचा विचार केला आहे. पारंपरिक लावणी आध्यात्मात रंगलेली दिसते. लोकभाषा हेच तिचे वैशिष्ट्य होते. तिला संतकवितेचे अधिष्ठान होते. या दृष्टीने कालगी - तुरा या प्रकाराचा मागोवा घेत पारंपारिक लावणीतील भक्ती रूप , पारंपारिक लावणी प्रकार लक्षात घेतले आहे. यात कालगी तुरा, गजाची लावणी, वैराग्यपर लावणी, पौराणिक कथापर लावणी,स्थान महिमापर लावणी या लावणी प्रकारांचा सोदाहरण विचार केला आहे. तसेच पारंपारिक लावणीकारांचा मागोवा घताना त्यातील नावाजलेले पारंपरिक लावणीकार 1 परशुराम, 2 होनाजी बाळ, 3 अनंत फंदी, 4 राम जोशी , 5 प्रभाकर 6. सगनभाऊ यांच्या लावणीचा विचार केला आहे.

त्यानंतर आधुनिक लावणीचे स्वरूप , तिचे प्रकार व काही लावणीकार लक्षात घेतलेले आहेत. आधुनिक लावणीचे प्रकार पाहताना छक्कड, जुन्नरी लावणी, वगाची लावणी, बालेघाटी लावणी , धावती लावणी, हौद्याची लावणी या प्रकारांचा वेध घेतला आहे.

काही आधुनिक लावणीकारांतील शांताबाई शेळके , जगदिश खेबुडकर , ज्ञानोबा उत्पात, रविराज सोनार , ना. धो. महानोर, इलाही जमादार, चंद्रकांत जोशी या नव्या लावणीकारांच्या लावणीचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. निष्कर्ष व संदर्भ नोंदवून हे दुसरे प्रकरण पूर्ण केले आहे

तिसरे प्रकरण ‘पारंपारिक व आधुनिक लावणीच्या आविष्कार पद्धती’ हे आहे. पारंपारिक व आधुनिक लावणी यांचा थेट संबंध असला तरी नवेपणा जपताना पारंपरिक लावणीच्या काही छटा आधुनिक लावणीने घेतलेल्या आहेत. लावणीत कालानुरूपे परिवर्तन झाली. ही परिवर्तने शब्दांच्या बांधणीत जशी झाली तशी सादरीकरणातही झाली. संगितबारीतील लावणी इतकी आधुनिक झाली की तिने मूळ रूप व नवे रूप यातला मार्ग स्वीकारला आणि इथेच तिने स्वत्व हरवून टाकले. लावणीचा खरा बाज आणि तिचे व्यावसायिक रूप यात फरक आहे. याकडे ही इथे लक्ष वेधले आहे. प्रबोधनापेक्षा मनोरंजन हे वर्तमान लावणीचे रूप आहे.

पठ्ठे बापुराव ते सगनभाऊ यांच्या पारंपारिक लावणीने संत-पंत कवितेची परंपरा मागे टाकली. शाहिरी कवितेनेही संत कवितेच्या खुणा जपल्या. लावणीचा आशय शृंगार, प्रणयाकडे जास्त वळला. प्रभाकर, होनाजीबाळ, परशराम, रामजोशी, सगनभाऊ यांच्या लावणीच्या आविष्कार पद्धती विभिन्न आहेत. शाहिरांनी रंगाची आसक्ती बाळगल्याचे त्यांच्या काही लावण्यातून दिसते. इष्क, रंग, भावना यांची सांधेजुळणी या शाहिरांनी केली.

ढोलकी, झांज, कडी, हार्मोनियम, संबळ ही वाद्ये वापरून पारंपरिक लावणी आविष्कृत होई. संगीतबारीत तर लावणी पूर्ण म्हटली जात नाही. शब्द, सूर, ताल याकडे संगीतबारी लक्ष देत नाही.

संगीतबारी हा तमाशाशी जवळीक साधणारा जलसा स्वरूपाचा एक लोकरंजनात्मक प्रकार आहे. एखाद्या नावाजलेल्या तमाशाबरोबरही तेव्हा संगीतबारी असते. लावणी सादर करताना संगीत बारीतील स्त्रिया कलात्मकता जपत नाहीत. शब्दांचे पाठभेद फार होतात. संगीतबारीतील लावणीने आपले मूळरूप गमावले. कोल्हाटी स्त्रियांची ही कला आहे. रसिकांना हवे ते देण्याची तयारी कशी असते याकडेही लक्ष दिले आहे. कारण आज रसिकांना ते गाणे हवे ते जमेल तसे सादर केले जाते.

थिएटरमध्ये, कलाकेंद्रात लावणीला बैठकीचे स्वरूप प्राप्त झाले अशा वैठकी, बाऱ्या, थिएटर कलाकेंद्राच्या मालक किंवा मालकिणीच्या आश्रयाने होतात. याचाही शोध घेतला आहे. सणसवाडी, सुपे, मोहनिंब, बार्शी, वेळे, जामखेड, सोलापूर, लोदगे, पांढरीपूल अशा ठिकाणी हे प्रकार चालतात. यातही छंदीफंदीपणा आलेला आहे. यातील लावण्या संस्कार जपत सादर केल्या जातात हा अभिव्यक्ती विशेष आहे.

तमाशातील लावणीने आपले खानदानीपण आजही जपले आहे. याचीही मांडणी केली आहे. तमाशा कलेचा प्राण लावणी आहे. नृत्य, संगीताची साथ असल्याने ती लावणी मनाला भावते. नर्तकीला सोंगाड्या साथ देत असल्याने गंमत येणे साहजिकच आहे. या लावणीचे आविष्काररूप सोदाहरण स्पष्ट केले आहे.

चित्रपटातील लावणी दृश्यासह येते म्हणून ती जास्त प्रसिद्ध पावली. तिचे धनिमुद्रण तंत्रशुद्ध केल्याने ते मनावर प्रभाव गाजविते. अभिनेत्री फक्त ओठांच्या हालचाली करते. चित्रपटातील लावणीतून विविध भावच्छटा व्यक्त करता येतात. या माध्यमात कॅमेरा अधिक बोलतो. काही उदाहरणे देऊन हेही स्पष्ट केले आहे. ग.दि.माडगुळकर, जगदिश खेबुडकर, ना.धो.महानोरादिकांनी चित्रपटासाठी सुंदर

लावण्या लिहिल्यात. चित्रपटातील लावणीने महाराष्ट्रीय स्त्रीच्या अनेकविध भावच्छटा दर्शविल्या.

अल्बमधील लावणी आकर्षक झाली. काही उदाहरणे देऊन या लावणीचा बाज विचारात घेतला आहे. तिचे स्वरूपही उदाहरणावर सांगितले आहे. अकलुजच्या लावणी स्पर्धेचाही निर्देश केला आहे.

तसेच या सर्व माध्यमांतून सादर होणाऱ्या आविष्कार पद्धतीतील साम्य भेदाचाही विचार करून निष्कर्ष व संदर्भ दिले आहेत.

‘लावणी संहितेची वाड्मयीन वैशिष्ट्ये’ हे चौथे प्रकरण आहे. या प्रकरणात लावणीचा रचनादृष्ट्या, भाषिकदृष्ट्या विचार केलेला आहे. परंपरेपासून आधुनिकतेपर्यंत हा विचार लावणीकारांनी करून घेतला आहे.

संगीतबारी हा तमाशाचा एक घटक असला तरी खालच्या वर्गातील स्त्रिया तो सादर करीत असल्याने लावणीची भाषा बिघडल्याचे जाणवते. पाठभेद झाल्याने होणाऱ्या अर्थहानीकडे कोणीही लक्ष देत नाही. लावणीचे बलस्थान तिची प्रादेशिक भाषा असते. शाहिरांनी भावना परिपोष होण्यासाठी धीटाईने शब्द वापरले. याचाही विचार केला.

पारंपरिक लावणीने शृंगाराचे पूर्वीचे संकेत नाकारून नवे स्वीकारले. शिष्ट संकेत मोडणाऱ्या काही लावण्याही सापडतात. ही भाषा भावनेसह व्यक्त होते. पण तिने संयम बाळगला नाही. पारंपरिक लावणीतील शब्दांचीही नोंद काही प्रमाणात घेतली आहे. पारंपरिक शाहिरांच्या भावेची वैशिष्ट्येही स्पष्ट केली आहेत. या लावणीतील सूचकता लक्षणीय आहे. आधुनिक लावणीने आपल्या मुखडा बांधणीकडे विशेष लक्ष दिले. या लावणीची शब्द घडण सुबक, सुडौल, आहे याचाही शोध घेतला आहे. नव्या लावणी रचनाकारांची उदाहरणेही दिली आहेत. आधुनिक लावणी चित्रपट आणि अल्बममध्येही दिसते. नव्या रचनाकारांच्या लावणीची काही उदाहरणे देऊन नविनताही व्यक्त केली आहे. अशा रचनाकारांची नावे नोंद करून उदाहरणे दिली आहेत. पाचवे प्रकरण उपसंहाराचे आहे. यात मागील चारही प्रकरणांचा तपशील दिला आहे.

अशाप्रकारे ‘महाराष्ट्रातील लावणी-संगीतबारी-परंपरा ते आधुनिक लावणी’ या विषयाचा मी शोध घेतला आहे. शेवटी काही परिस्क्ये दिली आहेत. यात महाराष्ट्राचे लोकसांस्कृतिक संचित अकलूजन्ची राज्यस्तरीय लावणी स्पर्धा, सरलाताई नांदुरेकर मुलाखत, नर्तकीचे काही फोटोज् यांचा समासवेश आहे.

वास्तविक पुढील अभ्यासकांना यातून दिशा मिळेलच. शेवटी परिशिष्ट्ये दिली आहे.

॥ परिशिष्ट्ये ॥

परिशिष्ट - एक

महाराष्ट्राचे लोकसांस्कृतिक संचित

अकलूजची राज्यस्तरीय लावणी स्पर्धा

डॉ.दत्तात्रेय बारबोले यांचेशी सदर विषयावर चर्चा करताना या लेखाचा आराखडा तयार झाला. कलाकारांची कदर करणे हीसुद्धा एक कला आहे आणि नेमकी हीच कला अकलूजच्या मोहिते पाटील कुटुंबियाकडे आहे. जशी एखादी कला कलांवताच्या घरात पारंपरिक पृथक्तीने आलेली असते त्याप्रमाणे मोहिते पाटील कुटुंबियानी कलाकारांची कदर करणे, त्यांच्या कलागुणांना वाव देणे त्यांच्या समस्या सोडविणेही परंपरा पुढे चालविली आहे.

कलाकारांचे आश्रयदाते व तमाशा कलावंताचे श्रधास्थान सहकार महर्षी कै.शंकरराव मोहिते पाटील यांनी या लोककलेला आश्रय दिला. सन 1976 साली राज्य तमाशा परिषदेची सुत्रे हाती घेवून दरवर्षी तमाशा महोत्सव केला. महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदांरानासुधा सहकार महर्षीच्या या कार्याचे तोंडभरून कौतूक केले. कौतुक करताना म्हणाले, "या ऐतिहासिक कार्याची इतिहास नोंद घेईल" असे गौरवोद्घार काढले. सहकार

महर्षिनी कलाकरांना सन्मान मिळवून दिला. या कलेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलून राजाश्रय लाभलेल्या या कलेला लोकाश्रय मिळवून दिला. त्यांचे अपूर्ण राहिलेले कार्य त्यांच्या पश्चात महाराष्ट्राचे जेष्ठ नेते मा.विजयसिंह मोहिते पाटील यांच्या मार्गदर्शनाखाली मा. जयसिंह मोहिते पाटील, उदयसिंह मोहिते पाटील गेली अनेक वर्ष या ना त्या मध्यमातून कलाकारांची कला जिवंत ठेवण्याच्या सातत्याने करीत आलेले आहेत. यातील एक भाग म्हणून लावणी कलावंतासाठी राज्यस्तरीय लावणीनृत्य स्पर्धेचे आयोजन सहकार महर्षी जयंती समारंभ समिती मार्फत केले जाते. जयंती समारंभ समितीचे अध्यक्ष मा. जयसिंह मोहिते पाटील यांच्याशी स्पर्धे संदर्भात केलेल्या चर्चेतून असे लक्षात येते की, त्यांना स्पर्धा सुरु करण्यास कसलीच अडचण नव्हती. फक्त सांशंकता होती ती लोकोत्तर टिकेची. कारण काही लोकांचा या कलेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन तसा पूर्वग्रहदुषीतच असतो. याशिवाय रसिकांचा आणि स्पर्धकांचा प्रतिसाद कसा मिळेल ? या बाबतीतही त्यांना शंका होतीच. परंतु या दोन्हीही शंका फोल ठरल्या आणि पहिल्याच वर्षी स्पर्धेचे सर्वांनी स्वागत केले. प्रेक्षकांनी प्रचंड प्रतिसाद दिला. तसेच स्पर्धकांनीही हिरीरीने भाग घेतला. स्पर्धेत सहभाग घेणाऱ्या कलावंताना समितीने मोलाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. स्पर्धत सहभागी होण्या सर्व कलाकारांचा वर्षभराचा विमा या समितीमार्फत उत्तरविला जातो. सहभागी कलाकरांच्या मुलांना 12 वी पर्यंत मोफत शिक्षण,आजारपण मदत स्पर्धेत सहभागी होणाऱ्या प्रत्येक संघास मानधन व येण्याजाण्याचा प्रवास खर्च, भोजन, निवास अशी सर्व व्यवस्था समितीतर्फे केली जाते.

या स्पर्धेचे मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणजे महिला प्रेक्षकवर्गाची उपस्थिती होय. तमाशाला कैक वर्षांपासून त्याज्य मानून स्त्रियांना तमाशा पाहण्यास बंदी होती. हा मुख्य डाग पुसण्याचे कार्य जयंती समारंभ समितीने केले आहे. तमाशातील अस्सल लावणी आभिजात असते. त्यात वाईट नसते. हे सिध्द करण्यासाठी महिलांनी या स्पर्धेला प्रेक्षक म्हणून यावे असे जयसिंह मोहिते पाटील यांनी आवाहन केले आणि नुसते आवाहनच करून थांबले नाही तर त्यांनी ही गोष्ट आपल्या घरापासूनच सुरु केली. त्यांच्या मातोश्री

श्रीमती कै. रत्नप्रभादेवी मोहिते-पाटील यांच्या हस्ते लावणी स्पर्धेचे उदघाटन करून इतिहास घडविला व स्पर्धा पाहण्यासाठी सर्व कुटुंबासह जातीने हजेरी लावली. परिणामी त्यांच्या बरोबरीने आज इतर स्त्रियांचा प्रचंड प्रतिसाद लाभू लागला. फक्त स्त्रियांच्या आग्रहास्तव स्पर्धेनंतरसुध्दा हाऊसफुल्ल प्रयोग झाले. स्पर्धच्या या 21 व्या वर्षातसुध्दा प्रेक्षकांचा आणि स्पर्धकांचा उदंड प्रतिसाद वाढला आहे. स्पर्धेच्या आयोजनाबाबत व शिस्तीबाबत नावलौकिक प्राप्त झाला आहे. विसेष म्हणजे अशिल्ल चाळे न करता, शिट्या वाजवून गोंधळ न घालता प्राप्त झाला आहे. अशिल्ल चाळे न करता, शिट्या वाजवून गोंधळ न घालता आवडलेल्या कलेची कदर केली जाते. हे केवळ माहिला प्रेक्षकांमुळे साध्य झाल्याचे जाणवते. कारण कलाकार व प्रेक्षक यांच्यावर ही जबाबदारी पडल्याचे जाणवते.

या स्पर्धेतील महत्वाची अट म्हणजे स्वतंत्र -अभिजात -पारंपारिक लावणी स्पर्धकांनी सादर करावयाची असते. चित्रपटाची लावणी पूर्णतः अपात्र ठरविली जाते. त्यामुळे कलाकार पारंपरिक, अभिजात कलेचीच जोपासना करू लागला आहे. हे सर्व लावणी स्पर्धेचे फलितच म्हणावे लागेल.

आज या स्पर्धत प्रवेश मिळवून लावणी सादर करणेसुध्दा तमाशा कलाकारांच्या दृष्टीने प्रतिष्ठेची बाब मानली जावू लागली आहे. या स्पर्धचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे व्यवसायिक कलाकारांनाही सहभागी होण्याची विंनती केल्यामुळे या स्पर्धेला जोडून व्यवसायिक कलाकारांचीही स्पर्धा घेतली जाते. महाराष्ट्रातील बहुतेक स्टेज शो करणारे 10-12 संघ या स्पर्धेत सहभागी होत असतात.

स्पर्धचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे नवकवीच्या प्रतिभेलाही समितीने चालना दिली आहे. दर वर्षी नवशाहीरांच्या लावण्या ‘लावणीची लावण्यवेल’ या पुस्तकरूपाने प्रकाशित केल्या जातात. जुने शाहीर, होनाजी बाळा, पठूठे बापूराव, सगनभाऊ, अनंत फंदी यांच्याबरोबरच नवशाहीर ज्ञानोबा उत्पात, पंचफुलाबाई, सुहास मस्के, डॉ.चं.वि

जोशी, कवी प्रभाकर जोशी, रवीराज सोनार ,चंदन कांबळे, दयानंद मस्के ,
मा.दा.देवकाते या नवशाहीरांच्या चालू घडमोडीचे वास्तवदर्शन घडविणाऱ्या आशयाच्या
लावण्या घेऊन येऊ लागला आहे. त्यामुळे ही स्पर्धा वरचेवर विविधरंगी बहरत चालली
आहे.

स्पर्धेतील कलांवतांच्या मुलाखती घेताना सणसवाडीच्या मीना अमीना परभणीकर
पार्टीतील मीना परभणीकर म्हणाल्या- "आमच्या पार्टीस अनेकवेळा प्रथम,द्वितीय,तृतीय
क्रमांक मिळाल्याने आम्ही खूप समाधानी आहोत. या स्पर्धेतून आम्हास खरी कला
शिकावयास मिळाली. यापूर्वी प्रेक्षकांच्या मागण्यावरुन चित्रपटातील हिंदीगाणी, आशिलल
गाणी म्हणावी लागत होती. परंतु स्पर्धेने लावणीला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली.
अकलूजच्या लावणी स्पर्धा पाहिलेला प्रेक्षक आमच्याकडे लावण्या सादर करण्यासाठी
आग्रह धरु लागल्याने ती कला जिंवत राहण्याचे कार्य अकलूजकर करीत असल्याचे
जाणवते. अत्यंत सामाधानाची बाब म्हणजे या स्पर्धेला लाभलेला महिला प्रेक्षकवर्ग.
आमच्याकडे येणारे कितीही धनवान आम्हाला घरापर्यंत नेत नाहीत. परंतु मोहिते-पाटील
कुटुंबियांनी आम्हाला घर दिले. या स्पर्धेत मी 'लाल दिव्यानं जीव माझा पोळला मला
पाहून मंत्री हा भाऊला' ही लावणी सादर केली. स्पर्धा पाहण्यासाठी जेष्ठ दिग्दर्शक
पिंताबर काळे यांनी घरी नेवून आमच्या खणा नारळांनी ओट्या भरल्या तेव्हा आम्हांला
गाहिवरुन आले. असेही त्या म्हणाल्या. त्यांच्या आगामी 'पवळा' चित्रपटात माझी निवड
केली व ते त्याच ठिकाणी जाहीर केले. स्पर्धा नसती तर आम्हा उपेक्षित कलावंतांना रुपेरी
पडक्यावर कधीही येता आले नसते. याचे श्रेय मी लावणी स्पर्धेलाच देते. माझ्या सारख्या
अनेक लावणी कलांवताना चित्रपटात कामे मिळू लागली आहेत. याचे सर्व श्रेय
अकलूजच्या लावणीस्पर्धेलाच आम्ही देत आहोत "¹. असेही त्या म्हणाल्या.

राजश्री नगरकरांनी 'अकलूजकर करीत असलेले काम अत्यंत कौतुकास्पद आहे.'
असे उद्गार काढले. "लावणी कलावंत व अभिनेत्री राजश्री नगरकर यांनी सांगून

शासनानेसुधा आमच्या मुलांना शैक्षणिक आरक्षण क्यावे वृद्ध कलांवताच्या मानधनात वाढ करावी. दूरदर्शन कार्यक्रमात चित्रपट कलांवताबोरोबरच संगीत बारीमधील कलाकरांनाही संधी दयावी, पांरपरिक लावण्या शिकवण्यासाठी शासनाने प्रशिक्षण केंद्र उघडावे, अशा प्रशिक्षण केंद्रांमधून पांरपरिक लावण्या शिकवण्यासाठी आपण वेळ देवू"². असेही म्हणाल्या .

गत वर्षीच्या विजेत्या प्रमिला लोदलेकर बोलताना म्हणाल्या, "गेली अनेकवर्षे आम्ही येथे येतो. आम्हाला येथे मिळणारा मान सन्मान व प्रतिष्ठा यामुळे आम्हाला नावलैकिक मिळाला आहे. लावणीतील अदाकारी कशी सादर करावी हेही या स्पर्धामुळे आम्हाला समजले. या स्पर्धेमुळेच मला चित्रपटातही काम मिळाले आहे. महाराष्ट्रामध्ये विविध ठिकाणी मान्यवर मंडळीच्या समोर लावणी सादर करू लागले आहे. या सर्व प्रकारामुळे आमची आर्थिक परिस्थितीही सुधारण्यास मोलाची मदत झाली आहे. ते सर्व घडत आहे ते केवळ लावण्यास्पर्धेमुळेच "³. हे त्यांनी आवर्जून सांगितले.

'स.म.कै. शंकरराव मोहिते पाटील यांच्या जयंतीच्या निमित्ताने अकलूजकरांनी महाराष्ट्राची लावणी कला जिंवत ठेवण्याचे काम केले आहे' असे मत जेष्ठ लावणी कलांवत व थिएटर मालक केशरनानी घाडगे यांनी व्यक्त केले. लावणीनृत्य स्पर्धेविषयी जेष्ठ कलावंत सरलाताई नांदुरेकर यांचे मन जाणून घेण्यासाठी विचारले असता सरलाताई म्हणाल्या, "सहकार महर्षीच्या नावाने जेष्ठ कलावंत म्हणून पुरस्कार देऊन मला सन्मानीत केले आहे. हा माझ्या आयुष्यातील सर्वात मोठा पुरस्कार मी समजते. गेली 50 वर्ष या क्षेत्रात मी काम करीत आहे. पूर्वीच्या प्रेक्षक हा दर्दी होता. लावणी सादर करताना नर्तीकेची अदाकारी पाहून तो तिला दाद देत होता. परंतु अलिकडे मात्र पॉपसंगीताचा जमाना आल्याने कलेला किंमत राहिली नव्हती. कलेच्या नावाखाली नंगानाच चालला होता याचं आम्हाला खूप वाईट वाटत होतं. परंतु जेव्हा स्पर्धा सुरु झाली तेव्हा लोकांनी पांरपरिक

लावणी किती दमदार असते याचा अनुभव घेतला. दरवर्षी स्पर्धा होऊ लागली तेव्हा आम्हाला खूप खूप बरं वाटलं. आम्ही कशीबशी जतन करून ठेवलेली कला नव्या कलांवताना जीव ओतून शिकवू लागले. आज चांगले कलाकार तयार झालेत. आता या कलेची काळजी मिटल्यासारखं वाटंतय मी व माझ्यासारखे जुने कलाकार खूप समाधानी आहोत याचं सर्व श्रेय लावणी स्पर्धेलाच जाते"⁴.

मोडनिंब येथील नटरंग कलाकेंद्रातील वैशाली वाफळेकर या पाचव्यांदा स्पर्धेत उतरत आहेत. या स्पर्धत आपल्याला प्रवेश मिळाल्याबद्दल समाधानी असल्याचे सांगून त्या म्हणाल्या, "या स्पर्धमुळे आम्हाला शिकण्याची संधी मिळणार आहे. सरलताई नांदुरेकर यांचे आम्ही मार्गदर्शन घेत आहोत. खूप कष्ट करत आहोत. स्पर्धेसाठी पार्टी तयार करून जिद्दीने या स्पर्धत सहभागी झाले आहे. ही कला आमच्याकडे परंपरेने आली. शिक्षणात आपण रमले नाही, कलेची उपजतच आवड असल्यानेच आपण शिक्षण अर्धवट सोडून या क्षेत्रात आल्याचे वैशाली वाफळेकर यांनी सांगितले"⁵.

या स्पर्धेत सतत तीनवर्ष प्रथम क्रमांकाच्या महर्षी स्मृती चषक पटकावून आपला दबदगा निर्माण करणाऱ्या आशा रुपा वैशाली परभणीकर या पार्टीतील वैशाली परभणीकर म्हणाल्या - "माझे केवळ या स्पर्धेमुळे जीवनाचे सार्थक झाले. अकलूजला आम्ही कलांवत मंडळी लोककलेची पंढरी समजत आहोत. या स्पर्धेमुळे व विजयदादा, बाळदादा यांचे सहकार्याने अमेरिकीत लावणी सादर करण्याची संधी मिळते. ई.टी.क्ही.वर महाराष्ट्राची लावणी सप्राज्ञी होण्याचा मान मिळाला. विविध चित्रपटात भूमिका मिळल्या. स्टेजशो, विविध ठिकाणांचे फेस्टीवलमधे सहभाग घेता आला. लावणी स्पर्धेमुळेच आम्ही महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यात पोहचलो आहोत. खूप खूप समाधानी आहोत "⁶.

राजस्तरीय लावणी नृत्य स्पर्धतून लोप पावत चाललेली लावणी टिकली. तिला उर्जितावस्था प्राप्त झाली. कलेला व कलावंतांना प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. या स्पर्धेने

महाराष्ट्रला लावणी कलावंताची देणगीच बहाल केली. थिएटरच्या खुराड्यातून लावणी कलांवत रुपेरी पडद्यावर झळकत आहेत. टी.व्ही.वरील लावणीच्या कार्यक्रमातून हा कलांवत घराघरांत पोहचला आहे. छाया खुटेगांवकर, रेशमा परितेकर, अप्सरा जळगांवकर, प्रभा पंढरपूरकर, सुश्मा नेलेंकर, राजश्री जामखेडकर, राणी कालंगळेकर, माया खुटेगांवकर, ढोलकीपटू पांडुरंग घोटकर, राम बामणे, पेटीमास्तर जावळकर असे शेकडो गुणी कलांवत या लावणी स्पर्धेने महाराष्ट्राला दिले. या कलावंतांनी व जयंती समारंभ समितीने लावणीचा अस्सलपणा, पांरपारिकता जिद्दीने टिकवून लावणीवर असलेला अस्पृश्यतेचा डाग पराकाळेने पुसुन टाकला.

संदर्भ -

1. मुलाखत, मीना परभणीकर
2. मुलाखत, अभिनेत्री राजश्री नगरकर
3. मुलाखत, प्रमिला लोदणकर
4. मुलाखत, जेष्ठ कलावंत सरलाताई नांदुरेकर
5. मुलाखत, वैशाली वाफळेकर
6. मुलाखत, वैशाली परभणीकर

परिशिष्ट - दोन

सरलाताई नांदुरेकर मुलाखत

मी- नमस्कार ताई .

सरलाताई- नमस्कार भाऊ ! बोला. आज कसं येणं केलंत ?

मी- अकलूजच्याच स्पर्धेत दरवर्षी भेटतो पण आज काही वेगळ्या म्हणजे
अभ्यासाच्या निमत्तानं आलो.

सरलाताई - अभ्यासाच्या निमत्तानं ?

मी - हं ! मी प्राध्यापक, युजीसीच्या सहाय्याने महाराष्ट्रातील लावणी-
संगीतबारी-परंपरा ते आधुनिक लावणी' या विषयाचे मी अभ्यासपर संशोधन
करतो आहे. संगीतबारी-लावणीविषयी बोलू थोडेसं.

सरलाताई- हं ! संगीतबारीत आम्हीही होतोच. गावोगाव भटकायचो. पण मिळकत नाही.

मात्र परंपरागत संगीतबारी होती ती. आता तशी राहिली नाही.

मी- म्हणजे ?

सरलाताई- आता ती फारच विकत झाली. पूर्वी अंगभर पदर असायचा. आता नाही.

लावणी नीट तालासूरात सादर केलली जायची. आता नाही.

मी - आता काय झालं ?

सरलाताई - आता सारा बाजार झाला कलेचा. संगीतबारी पसा कमवायचं साधन झाली.

मी- पारंपरिक लावणीचे काय ?

सरलाताई- पारंपरिक लावणी तमाशातच दिसते. आजही दिसते. काहीदा तिलाही

व्यावसायिक व्हावे लागत. पण तमाशात ती चांगली आहे. नऊवारी मुगडं

नेसून, चाळ बांधून, खानदानी अदा करून, संयमानं नाचून ती सादर

होते. तमाशातही लाईट्स, फिरता रंगमंच आला नि लावणी चमकली पण

मूळबाज काहीसा हरवला तिचा.

मी- चिपटात काय झालं लावणीचं ?

सरलाताई- सिनेमानं लावणीला चांगला भाव दिला. भाव म्हणजे प्रसिध्दी. दृश्यं चित्रीत

झाल्यानं लावणी नव्या ढंगात रसिकांना पहायला मिळाली. तिच्या संगीतानंही

बाजी मारली. मस्तच ! त्यात लक्ष्मीबाई कोल्हापूरकर, पुष्पा पागधरे, यमुनाबाई

वाईकर यांच्या लावण्या फर्मासिच ! झकास !

मी- आता अल्बममध्ये लावणी आलीच ना ?

सरलाताई- आली ना ! पण काही रंगराग बदलला ना तिनं ? सुरेखा पुणेकर, वैशाली

जाधव, मीना परभणीकर याचं जाऊ द्या हं ! या नर्तकी नाचगाणं मूळातून

शिकल्या. पण मुखडा चांगला दिसला की त्या मुली अल्बममध्ये हुंडतात

त्यांचं काय ? अल्बमचाही बाजारच झालाय आता.

मी- नव्या लावणी रचनाकारांचं काय ?

सरलाताई- नवे लोक लिहितात बरं. चांगलं लिहितात. तिच्यात हिंदी, इंग्रजी शब्द

टाकून लिहितात. त्यामुळं लावणीचा मराठी बाज हरवतो. काही फार चांगलं

लिहितात. तुम्ही, चंदन कांबळे, रवी सोनार. तुम्ही लोकांनी नवंजुनं वळण

नीट सांभाळलं. वैशालीनं मागं तुमची ती लावणी सादर केली होती.

‘धडधडतो ऊर माझा जसा दिवा वातीचा ...’ असे शब्द आले ना की बरं वाटतं.

चंदननं नवे विषय लावणीतून मांडले. मजा येते. या नव्या लावणीकारांनी

विषयाचे ज्ञान, मांडणीचे भान आणि कलात्मकता जपली आहे.

मी- लावणीचं भवितव्य काय ?

सरलाताई- गंमत आहे हं ! जोपर्यंत मराठी, महाराष्ट्री संस्कृती आहे ना तोपर्यंत

लावणीला कोणतीही भीती नाही. तिची भरभराटच होत रहाणार. मान. विजयसिंह

दादा सांस्कृतिक मंत्री असताना कलाकेंद्रावरील नृत्यांगणांचा एकेक संघ

सातासमुदापार जाऊन लावणीचा दरबार सजवून आला होता. लावणीला चांगले

दिवस आलेत. अकलूजनं लावणीला माहेरपण दिलंय. ही कला सतत वाढतेय.
बरं वाटतं. नव्या पोरीनी शास्त्रशुध्द नाच शिकायला हवा. त्या शिकतातही.
संगीतबारीला आता काहीही नाही. पुढं जायला हवंय.

मी- तमाशाविषयी काय बोलाल ?

सरलाताई- तमाशाही जुन्या ढंगाचा राहिला नाही आता. बदलला. नव्या झगमगाटात गेला.

नवे तमासगीर आले त्यांनी जुन मोडीत काढलं. लोकनाट्य हा शब्दच बोलला

जात नाही आता. चंदेरी झालं सारं काही. गण - गौळण, फार्स, वग यातही

नवीनपणा आणलाय. सोनं हरवलं. बाकी काय ? त्यात टि.क्ही. आला,

कितीतरी वाहिन्या आल्या. खरी कला पहायला लोकांना वेळ आहेच कुठं ?

सरकारनं तमाशा कलावंतांना मानधन द्यायला सुरुवात केली. पण ते तोकडं

पकडंय त्याती ते वेळेवर मिळत नाही. कलेला किंमतच राहिली नाही वाटतं.

तमाशातल्या बाईचं काय ? वय गेलं की कुणीही पहात नाही. असंय सारं.

मी- तुमचं काय चाललंय आता ?

सरलाताई - कलाकेंद्रात रमलेय मी आता. नवा माहौल आहे. नव्या पोरी येतात. त्याना
पारंपरिक लावणी कधी नवी लावणी शिकवितेय. नाच शिकविते. कला जगली तर
आपण जगणार ना !

मी - कला नि कलावंत जगला तरच लोकसंस्कृती जगेल की ! नमस्कार. येतो मी.

पुन्हा भेटू. नमस्कार !

सरलाताई - अकलूजलाच भेटू की. नमस्कार . या.

(सरलाताई नांदुरेकर यांची दि. 30। 10। 2017 रोजी अकलूज, ता. माळशिरस

या ठिकाणी घेतलेली मुलाखत.)

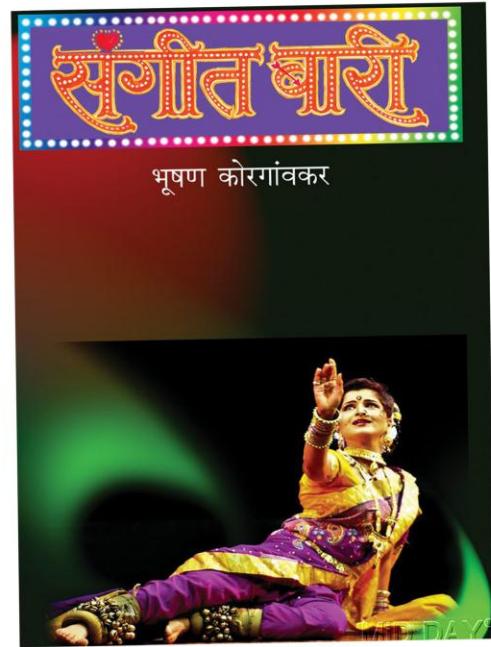

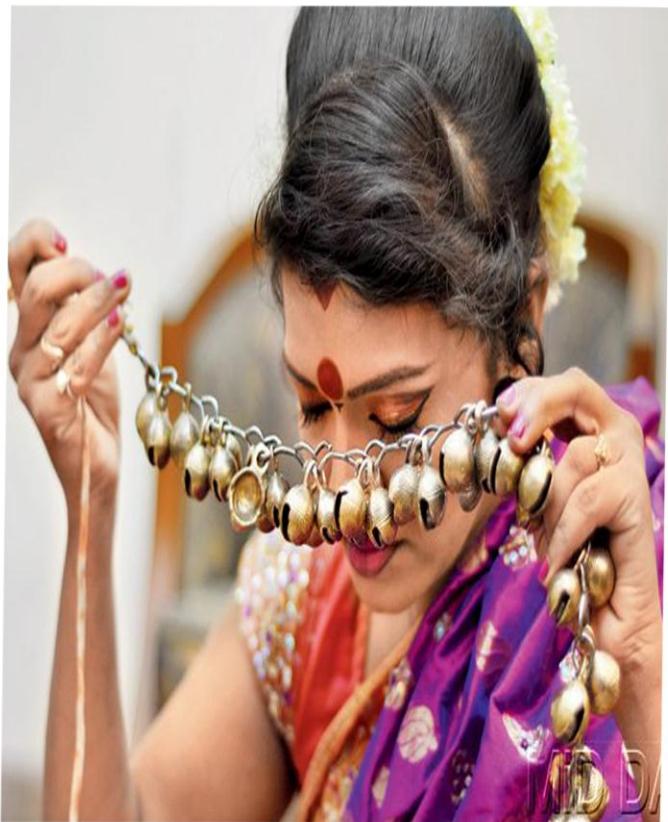
परिशिष्ट - तीन

नर्तकींचे काही फोटोज्

परिशिष्ट - चार

व्यक्तिनामसूची

परिशिष्ट - चार

व्यक्तिनामसूची

अ

अनंतफंदी 45,46,47,55,65,
81,116,129 आर्चर टायलर 12
आ.भा.कुंभार 119

इ

इलाही जमादार 62,63 उषा चव्हाण 91

ए

एकनाथ 17

क

काळुबाळू 85 खंडू कवी 119
कँथरीन ल्यमाला 11
कृष्णदेव 9

ग

गदिमा 17,86,87,89,
90,118,137 चंदकांत जोशी 17,63,119,
129,136
गणपतराव माने 85 चिपळूणकर 84
गोविंद मास्तर 119 चंद्रकांत ढवळपुरीकर 85
गंगू हैबती 81 चंदन कांबळे 1119,120,121,136
गंगाधर अंबेकर 119

ज

जगदिश खेबुडकर 57,58,59,86,
89,118,120,131 द.ता.भोसले 26
द.वा.पोतदार 135

आ

उ

उषा चव्हाण 91

ख

खंडू कवी 119

च

चंदकांत जोशी 17,63,119,
129,136
चिपळूणकर 84
चंद्रकांत ढवळपुरीकर 85
चंदन कांबळे 1119,120,121,136

द

जयश्री गडकर 91	दत्ता महाडीक 85
जयसिंह मोहिते 98,135	दयानंद म्हस्के 119
जोनास बैलीस 11,12	दादा कोंडके 57,91

ध

धो.वि.देशपांडे 35

प

परशराम 42,56,115

पठ्ठे बापुराव 27,36,65,71,
72, 82,83,84,
113, 114,129,
130, 136

पार्थ पोळके 18

पी सावळराम 17

पुष्पा पागधरे 94

प्रभाकर 19,50,65,73,74,
81,83,129

प्रकाश केजकर 36,41

प्रकाश देशपांडे 72

पंचफुला 2,136

पांडुरंग काळे 119

फ

फ्रांसिस पॉटर 11

न

नंदकुमार लेले 85

ब

बयाबाई 47

बाजीराव 51,84

बाबा सौदागर 57,119

भ

भीमसेन जोशी 94

भि.शि.शिंदे 83

म

मनोज भिनगारदिवे 119
 म.वा.धोडे 33
 मधुकर मोंडे 36
 मीना परभणीकर 136
 मिरदेव गायकवाड 37
 मं.पा.भावे 56,87,88
 मंगला बनसोडे 85

र

रघुवीर खेडकर 85
 रविराज सोनार 57,60,119,
 129,136
 राम नरेश 9,14
 राम मंडलिक 119
 राम जोशी 37,41,47,48,49,60,
 65,73,81,82,111,113,
 116,128,130

रा.चिं.ढेरे 15,18

राम मोरे 57

रेशमा परितेकर 80

व

वासुदेवशरण 9
 विठ्ठल शिंदे 119

न

नवनाथ पावसे 119
 ना.गो.कालेलकर 10
 नामदेव व्हटकर 26,28,76,77,81
 ना.धों महानोर 57,61,129,131

ल

लता मंगेशकर 94
 लक्ष्मण खेडकर 119
 लक्ष्मीबाई कोल्हापूरकर 94

श

शरद व्यवहारे 10
 शकुंतला जाधव 94

वि.का.राजवाडे 8	शंकर बारडकर 119
विल्यम थॉमस 9	शांता शेळके 16,129
वैशाली 90,139	
व्ही. शांताराम 89	

स

सगनभाऊ 38,51,52,60 65,71,73,109, 129,130,136	हरिभाऊ वडगांवकर 119 हार्मोन 11 हिंदुराव चव्हाण 119
सरोजीनी बाबर 13,14	होनाजीबाळ 38,43,44,45,
सुनितीकुमार 9	60,65,73,74,
सुधीर फडके 94	83,114,115,129,
सुरेखा पुणेकर 94,95,96	130,136
सुवर्ण माटेगावकर 94	
संध्या 89,90	
संजीव 14,88	
संपत्राव पार्टेकर 6	

ज्ञ

ज्ञानोबा उत्पात 56,59,129,136	श्रीराम लागू 89
----------------------------------	-----------------

ह

हरिभाऊ वडगांवकर 119 हार्मोन 11 हिंदुराव चव्हाण 119
होनाजीबाळ 38,43,44,45, 60,65,73,74, 83,114,115,129, 130,136

श्री

परिशिष्ट - पाच

संदर्भ ग्रंथसूची

(ग्रंथ व नियतकालिके)

परिशिष्ट - पाच

संदर्भग्रंथसूची

(अ) ग्रंथ

- 1.आभरान - पार्थ पोळके, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, 1984
- 2.इष्काचा दरबार, रविराज सोनार, निखिल प्रकाशन, कोल्हापूर, 2015
- 3.कमनिया, राम मोरे, प्रतिमा, पुणे
- 4.कविता कौमुदी-भाग-5, राम नरेश त्रिपाठी
- 5 तंत कविता शाहिर, यशवंत केळकर, जयंत आणि कंपनी, पुणे-9, 1965
- 6.पठ्ठे बापुराव :व्यक्ती आणि वाड्मय,(सं.)मधुकर काशिनाथ मोढे, पद्गंधा प्रकासन, पुणे 2012 .
7. .पठ्ठे बापुराव संगीत नाटक -.पठ्ठे बापुरावांची लावणी , ल.न.भावे.
- 8.पारंपरिक मराठी तमाशा आणि आधुनिक वगनाट्य, विश्वनाथ शिंदे, पुणे
- 9.प्राचीन राराठी वाड्मयाचा इतिहास (भाग 7), अ.ना.देशपांडे, क्लीनस प्रकाशन, पुणे - 1988
10. पैंजण, म.ना.अदवंत, चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे 1954
- 11.भाषा आणि संस्कृती, ना.गो.कालेलकर, मौज प्रकाशन गह, मुंबई, 1962
12. मराठीचा मोहेर, ना.गो.नांदापूरकर
- 13 .मराठीतील स्त्रीधन, सरोजिनी बाबर
14. मराठीची लोककला : तमाशा, नामदेव व्हटकर, शेट्ये प्रकाशन, मुंबई, 1958
- 15 मराठी व्युत्पत्ती कोश, कृ.पां.कुलकर्णी, लेखन वाचन भांडार, पुणे
- 16.मराठी लावणी : निर्मिती आणि स्वरूप, मिरदेव गायकवाड, नवीन उद्योग प्रकाशन, पुणे दु.आ.2002
17. मळ्हाटी लावणी, म.वा.धोंड, मौज प्रकाशन, मुंबई, ति.आ. 1956

18. मराठी लावणी वाड्मय, गंगाधर मोरजे, मोघे प्रकाशन, 1956, पुणे
19. लोकसंस्कृती - स्वरूप आणि विशेष, रा.चिं.देरे, पद्गंधा प्रकाशन पुणे 2004
20. लोकसंस्कृतीचे उपासक, -रा.चिं.देरे, पद्गंधा प्रकाशन पुणे 1996
21. लावणीची लावण्यवेल, (भाग-7), सं.स.म.शंकरराव मोहिते जयंती समारोह समिती, अकलूज 7 वी आ. 2013
22. संस्कृतीची शोधयात्रा, तारा भवाळकर, पद्गंधा प्रकाशन, पुणे 2005,
23. संस्कृतीच्या पालखुणा, द.ता.भोसले, पद्गंधा प्रकाशन, पुणे, जाने. 2008

(आ)

नियतकालिके

1. पंढरी प्रहार. वा. ना. उत्पात, दिपावली लावणी विशेषांक, 1987
2. मराठी शाहिरी परंपरा, म.वा. धोंड, लोकराज्य मे 1965
3. मराठी लोककलांचे लोकसंस्कृतीतील स्थान, संपत्र पालेंकर, अक्षरवैद्यर्भी, अमरावती
4. लावणी वाड्मय-काही विचार, धों. वि. देशपांडे, सत्यकथा, सट्टेबर 1952

